

75
ND

कुंकू

कथा व संवाद	श्री. ना. ह. आपटे.
पद्य लेखक	शांताराम आठवले.
दिग्दर्शक	व्ही. शांताराम.
कला दिग्दर्शक	एस्. फत्तेलाल.
संगीत दिग्दर्शक व साउन्ड इफेक्टस्	के. भोले.
चित्रलेखक	व्ही. अवधूत.
घनिलेखक	शंकरराव दामले.

-- मुख्य भूमिका --

शांता आपटे	नीरा.
सौ. विमलाबाई वसिष्ठ	काकी.
शकुन्तला परांजपे	चित्रा.
बासंती	अक्का.
गौरी	मामी.
श्री. केशवराव दाते	फाकासाहेब.
राजा नेने	पंडित.
छोटू	मामा.

All rights about printing and publishing or producing on mechanical or electrical equipment any of the Songs, Dialogues or Pictures have been reserved by the Proprietors, Prabhat Film Company, P O O N A.

॥ श्री ॥

कुंकू

[आमचे कथानक कोकणांत सुरू होतें. कोकणांत गणपति, नवरात्र वगैरे सारख्या उत्सवांच्या वेळी शारदा, शाकुंतल, शापसंभ्रम यांसारखी (जुनीच) नाटके शौकीलक अजूनही करीत असतात. आमच्या मामांच्या मुलांनी वडीलभेंचेच अनुकरण केलें असल्यास नवल नाही. वैशाखांत एके दुपारी वडील मंडळी झोंपलेली पाहून 'घरांत आतां आपलेंच राज्य आहे' असें समजून त्यांनी शारदा नाटकाचा प्रयोग करण्यास सुरवात केली. ती पहा त्यांच्या नाटकाची हस्तलिखित पाटी! 'कोकणनिवासी नाक मंडळी.' नाक मंडळी? ही काय मानगड! अरे होय-तो पहा रोहिलेला 'ट' वर लिहिला आहे. थांबा. नाटक सुरू झालें. पडदा (म्हणजे फाटकें) लुगडें! ज्यांतून पात्रे अगोदरच स्पष्ट दिसत होती.) दूर झाला हा कोण? वेशावरून मॅनेजर असावासा वाटतो.]

मॅनेजर :—या नाटक कंपनीचा मी मॅनेजर आहे हें तुम्हांस माझ्या या लांबड्या मिशावरून कळलें असंलच. मी S S म्यानेजर S S अ S S मी S S म्याने S S S

१ मुलगा :—अरे होय! मग पुढे बोलना.

मॅनेजर :—आजचें नाटक S S मी S S मॅनेजर S S S.

(आतून एक डोकें बाहेर येतें व बोलतें) अरे बंधुभगिनीनो! राहिले! (हा प्रोम्टर वाटते!)

मॅनेजर :—(प्रोम्टरच्या हातातील कागद हिसकावून घेऊन आपलें भाषण सुरू हेंस नयेत म्हणून एका दमांत वाचतो.) बंधु-भगिनीनो, मी मॅनेजर आपलें अभिनंदन करतो. आमच्या नाटकांत बायकांची कामे कुलीन ब्रियां करणार आहेत. आणि पुरुषांचीही कामे कुलीन पुरुषच करणार आहेत. तेव्हा विडी ओढण्याची सफा मनाई आहे. (अरे वा! वडीलप्रमाणे ब्रियांची कामे ब्रियांना करावी की नाही यावर नुसतें वाद करीत

बसण्याऐवजी प्रत्यक्ष कृतीलाच तुम्हां मुलांनी सुरवात केलीत आ.)

[मुलें याळ्या वाजवितात—मॅनेजर पळून जातो. सूत्रधार पारिपार्श्वकासह येतो. सूत्रधार म्हणजे फारच स्वावदार व्यक्ति दिसते! तिथेहि फुलें उघडून नांदीला सुरवात करतात. देवाला उघडलेली फुलें प्रेक्षकमुलें आपल्यालाच समजून गोळा करतात. कलें था—मुलें देवच नाहीत का! पण त्यांच्या 'लीला' मात्र माकडासारख्या!]

सूत्रधार :—'म्हातारा इतुका! न अवघे पाऊणशें वयमान! लत्रा अजुनि लहान! न अवघे पाऊणशें वयमान!' हो! झाली एवढी देवाची निंदा S S पुरे झाली. [पोरें याळ्या फिटतात, शिळ्या वाजवितात. सूत्रधार पारिपार्श्वक जातात—म्हातारा येतो—मुलें 'म्हातारा' 'म्हातारा' म्हणून ओरडतात—ते चिबतो.]

म्हातारा :—कोण! कोण म्हणतो मस म्हातारा! माझ्या मिशा पिकल्या म्हणून काय मी म्हातारा झाले! म्हातारा म्हण म्हातारा! ही पहा माझी तरणीताये बायको, मग मी कसा म्हातारा! प्रिये शारदे, चल अशी इकडे ये. (हें भाषण चालू असताना पुनः प्रोम्टरचे डोकें नटाला 'खोकण्यास' सांगतें. इतक्यांत चिमुर्डी शारदा लाजत सुरकुत पदर सावरत येते व बोंबडे बोलयला लागते.)

शारदा :—[म्हाताच्याल पाहताच नाटकांतलें पाठ केलेलें भाषण विसरून] हें रे काय अल्या! तूं म्हातारा कां झालस? मी नाही जा म्हाताच्याची बायको होणार! (अग चिमुर्डे, एवढ्या वयांत मुदा तुला म्हाताच्या नवऱ्याचा तिटकारा अ!)

म्हातारा :—[आपली नकल बंद ठेवून समजत करीत अगो हें आपलें नाटक आहे. आतां येथें मी 'अल्या' नाही मस श्रीमंत म्हणायचे. आणि तूं मगही नाटकांतली बायको आहेस.

शारदा:—तें काही नाही. मी नाही जा म्हाताऱ्याची बायको होणार [प्रेक्षकांत हशा व थळ्या! मॅनेजर बावरला. पडदा (अर्थात् फाटकें लुगडें) चालत चालत शारदापाशी येतो. प्रेक्षकांनीं हंरूं मयें म्हणून मॅनेजरनें केलेली ही युक्ति फंसली. कारण प्रेक्षक त्या पडद्या खांदन आंत डोकावून पाहूं लागले.]

मॅनेजर:—ए मयें! असें काय करतेस?

१ मुलगा:—अगो, हें आपलें शारदा नाटक आहे.

२ रा:—यांत म्हाताऱ्या नवऱ्याची बायको व्हायचें असतें.

शारदा:—पण मी नाटकांतसुद्धां म्हाताऱ्याची बायको होणार नाही. [तूं नाटकांतसुद्धां म्हाताऱ्याची बायको व्हावला तयार नाहीस. पण मोठेपणी खरोखरच तुझ्यावर असा प्रसंग आला तर—?]

मॅनेजर:—नाही होणार म्हणजे? झाले पाहिजे. नाहीतर देईन बघ मुस्काटांत! (खरंच! तूं पुरुष नाही कां? बायकांवर जलम करणें हा तुझा जन्मसिद्ध हक्क आहे.) [मॅनेजर तिला मारतो—ती रडते व त्याला चावते—गोधळ होतो—नाटक बंद पडतें. मॅनेजर एकदम हातघाईवर आल्यामुळे नाटक बंद पडलें व 'मॅनेजरचा' 'डॅमेजर' ठरला.]

मॅनेजर:—कुलीन स्त्री पुरुषांनां, आमच्या मुख्य नायकीणीची प्रकृती एकाएकी निघडल्यामुळे झाले एवढें नाटक संपूर्ण समजावें. मृदच्या वर्षी याच तिफट्यावर हेंच नाटक करून दाखवूं. (मुलगाच्या नाटकाचा बोजवारा उडाल्यामुळे तीं नीरेकडे वळली.)

मुलें:—निश्ठाई, निश्ठाई आमचें नाटक संपलें.

नीरा:—इतक्यांत? (म्हणजे? एवढ्या गोधळांत आपण आपल्याच मनोराज्यांत दंग होतां कीं काय?)

मुलें:—आतां तुम्हीं कबूल केल्याप्रमाणें गाणें म्हणतांस हवें. [सर्व मुलांनीं 'गाणें, गाणें' असा एकच गिह्वा केला व निश्ठाईस ओढून आपल्यांत सामिल केले. तिनें सर्वांस शांत केले.]

नीरा:—एका हं—[असें म्हणून नीरेनें एक रेकॉर्ड फोनोवर लावली. शाबास! स्वतः न गातां

फोनोच्या गाण्यावर मुलांची बोटवण करण्याचा बेत दिसतो!] एक होता राजा—(अरे वा! हें गाणें कीं कहाणीचीं हजारों वर्ष चालत आलेली कायम ठशाची सुरवात!)

मुलें:—गोष्ट नको. आम्हांस गाणें हवें.

नीरा:—अरे पण एका तर पुढें.

एक होता राजा । एक होती राणी ॥

[अरे वा गोष्टीचें चट्टिर्शीं गाण्यांत रूपांतर झालें आणि प्रामोफोनची रेकॉर्ड गाण्याची नसून साथीची ठरली.]

अचल तयांची अनुपम प्रीति ।

दिव्य तयांची सुंदर नगरी,

दुःख न तेथें वास करी ॥

विदुनि आपुल्या सदना उतरे,

स्वर्ग सौख्य जणुं भूमीवरी ।

बोले राणी 'मन्मन मोती' ।

राजा बोले 'मी मनचोर' ॥

राणी बोले 'चन्द्रिकाच मी' ।

बोले राजा 'मीहि चकोर' ॥

प्रणयोद्यानीं करितीं कीडा,

दंग नर्तनि हर्षभरे ।

नाचति लतिका फुलें झरे ॥

[आतां समजलें, निश्ठाई, आपण कसल्या 'मनो-राज्यांत गुंग होता तें। हें आपल्याच भावी आयुष्याचें चित्र म्हणून आम्ही समजावें काय? 'हां हां हां नर्तनि' म्हणतांना नीरा गाण्यांत येवडी रंगली कीं मुलें-सुद्धां तल्लीन होऊन तिच्या भोंवतीं फेर धरून नाचायला लागलीं, आणि मुलांनींही आपला सुर शेवटी तिच्या सुरांत मिळविला. एकंदर वातावरण आनंदातिरेकानें भरून गेलें. यांतच वाईटचा उगम नसेल ना?]

[आं ही कोण कडक लक्ष्मी! ह्या तर मामी! (दुपारचें जागरण सहन न करणाऱ्या) झोपमोड झाल्यामुळे धावत आल्या व हाताशी लागेल त्याला धपाटे मारूं लागल्या. मुलें सैरावैरा पकून गेली. आपण पण पळावें नाहीतर आपल्यालाही दोन धपाटे बसायचे!]

मामी:—बाई बाई, शर्थ झाली अगदी! थोबा हं. कोण? नीराबाई? तुम्ही कां आहां यांत? छान, छान चाललंय हो!

नीरा:—मामी, एवढं रागवायलां काय झालं? मुलं मुलं खेळत होतो गमतीनं!

(अहो, पण मामी कुठे तुम्हांला 'मूल' समजायला तयार आहेत!)

मामी:—अस्सं! मुलं मुलं खेळत होतां काय? कारटे, तोंड काढून बोलायास लाज वाटतं कां कांही? अवदसा! लग्नीन झालें असतें तर दोन मुलं झाली असती आतां पावतर! अन् म्हणे आम्ही मुलं मुलं खेळत होतों. देवा! देवा हा कुठला छळवाद लावला आहेस आमच्या मागे? आई बाप गेलें उलथून, अन् हा थोडा ठेवला आमच्या बोंबलावर.

नीरा:—मामी, रोज तुम्ही म्हणतां ही जड झाली जड झाली. एवढी जर मी जड झालें आहे, तर दाना ढकलून कुठें तरी!

मामी:—अगो जा! मर! नदी आहे, आड आहे, पऱ्या आहे! कुणी आडवलें तूंस?

नीरा:—मामी, तुम्हाला कांहींच कसं वाटत नाही असं बोलायला?

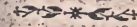
मामी:—आं! इतकें केले सवरलें त्याचे हे बक्षिस वाटतें? जीम चांगलीच वळवळायला लागली! कारटे, तुझ्या आईबापांनीं तूंस एवढी घोडी करून ठेवलीं, मराठी शिकविलें, विंग्रजी शिकविलें, कलवंतीणी-सारखें गायलां नांवायास शिकविलें, (फार वाईट केले त्यांनीं हे!) तें यासाठीच वाटतें? (मुलाच्या ओरडण्यानें मामी तुम्ही आलांत, पण तुमच्या ओरडण्यानें कोण धावून आले, तर मामा!)

मामा:—(तंवाळ चोळीत) अगो एं! काय चालविलें आहेस हें?

मामी:—यां. आलांत माचीचा कैवार घ्यायांस? तुमच्या या मस्तवाल कारटीचा फाजीलपणा मंस आतां अगदी नाही खपायचा! कुठेही एखादे स्थळ बघा अन् टाका उजवून!

मामा:—अगो, तेंच तर मी सांगायलास आलो आहे तूंस! एक मोठा मातबर वकील पहायांस येतो आहे तीस. चल आंवर. तिची जरा वेणीफणी कर. अगो सजव तीस! (अगदी बोला फुलला गांठ!)

मामी:—(नीरेच्या लग्नांत आपल्याला मिरवायला मिळेल या आनंदाच्या कल्पनेनेंच एकदम शांत व प्रेमळ होऊन) चल बाळ, निरुताई!

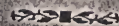
[मामीच्या कडकडाटांतून मामांच्या अकल्पित येण्यानें नीरेची सुटका झाली खरी, परंतु मुलीच्या आयुष्यांत अत्यंत महत्त्वाचा प्रश्न जो लग्न, तो दत्त म्हणून तिच्यापुढें उभा राहिल्यासुद्धें, ती अतिशय मांवावून गेली.

प्रेमळ व सुसंस्कृत आईबापांच्या साविध्यांत गेलेलें आपलें बालपण, त्यांनी दिलेलें विशिष्ट तऱ्हेचें ज्येष्ठपूर्ण शिक्षण, व त्यामुळें बनलेल्या विशिष्ट आकांक्षा, पाहिल्या येणारी माणसें कशीं असतील, या विषयांची उत्कंठ व आपली मनोराज्ये सफल होतील की नाही, या विषयांची चिंता, या व इतर अनेक मिश्र विकार विचारानीं तिच्या मनाला हुर हुर लावून ती अतिशय गोंयळली, व अशा बाबरेलेल्या स्थितींत ती आपल्या आईबापांच्या फोटीपुढें येऊन बसली. अशा वेळीं ती या प्रेमाच्या, हकाच्या, आश्रयस्थानाशिवाय दुसरीकडे कुठें जाणार.]

नीरा:—आई! बाबा! मला आशीर्वाद द्या!

मामी:—हं, ठीक! अगो, पण तुसें कुंकू कां असें विस्कटले?

(मामी, तुम्ही नीरेचें विस्कटलेलें कुंकू नाट केळत! पण मामांनीं—?)

[बाहेर पडवत काकासाहेब, एक तरुण, हरमत येतात. मामा त्यांचें स्वागत करतात. काकासाहेब—वयानें बरेच मोठे! पण त्यांचा तो शॉर्ट कोट, चाल पगडी, आणि चांदीच्या मुठेची काठी पाहून पंचवीची तले तरुणच मासविण्याची तो सटपट करीत आहेतसे]

वाटें. ते ऐद्यंत आपल्या मिशीवरून हात फिरवीतात
तोच कल्हइवाल्याची आरोळी ऐकून दचकतात. कांही,
काकासाहेब दचकलांत? तुम्ही आपल्या मिशांना
कल्पाची कल्हई तर केली नाहीना? हरभट ऊर्फ
भद्रेश्वर दीक्षित डुलत डुलत आपले पोट सावरित
येतात. तरुण, काकासाहेबांच्या जवळच विनयानें
बसतो. मामा आपला चेहरा अतिशय गरीब व आजर्बी
करून बसतात. नेहमीप्रमाणें हवापाण्याच्या (निरर्थक)
गप्पा झाल्यावर मामांनीं नीरेला हांक मारली.]

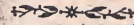
मामा:—ये निरुताई, बैस अशी.

हरभट:—काकासाहेब, मुलगी पद्माचा आहां
कशी नक्षत्रा सारखी सुंदर आहे ती ! (हरभटाचे काम
करणाऱ्या नटाने श्रद्धिगचें वेळी चुकून 'मुलगी' ऐवजीं
'मुरगी' म्हटलें होतें. पण, मुरगीप्रमाणें तिचा 'गळा'
'कापण्याचा आपला बेट नाहीना भद्रेश्वर दीक्षित?) तशीच
मोठी गुणवानही आहे. मुलीचें सारं शिषण मुंबईलाच
झालें. तिचे आई बाप म्हणजे फारच सालस माणसं !
वर्ष दीड वर्ष झाल, ते बिचोर एकाएकी वारले.
तेव्हापासून मामांनी तिला पोटच्या मुलाप्रमाणें पाळली
आहे. आणि मामांच्या घरचें वळण अगदी बाळबोध
(मामा यावेळीं बाळबोधपणा सिद्ध करण्याकरतां
विनयानें शेंडीशीं बाळा करतात.) हें आतां रीतीप्रमाणें
मुलीला कांही प्रश्न विचारण्याचें असल्यास विचारा.
[तरुणास उद्देशून] हं, विचारा कांही. (हरभटाचें
बोलणें चाळ असतांना नीरेनें जोरच्या नजरेनें पाहुण्यांना
न्याहळलें. प्रथम तिला काकासाहेब दिसले. पण दोघांची
नजरानजर होताच काकासाहेबांनीं डोळ्यावरचा पिनस्तेज
चप्पा तांतडीनें काढून खासांत कोबल्यामुळें नीरेला त्या
म्हाताऱ्याची मौज वाटली. नीरेनें तरुणाकडे लजून
पाहिलें व तिची दृष्टी जरा स्थिर झाली आणि सणकून
एक सुखद लहर तिच्या अंगातून गेली.

तरुण:—काकासाहेबच विचारातील.

काका:—कसले प्रश्न ! पसंत आहे. (तरुणाकडे
पहात) आं ? जाऊ दे [हो, मुख्य प्रश्न—तो सुटलाच
आहे.]

हरभट:—जा बाळ. मोठी नशीबवान मुलगी
आहे ! [ते कोणाला ठाऊक ! तूतें हरभट, तुमचें
नशीब मात्र उदयाला आलेंलें दिसतें !]

(नीरा आंत येऊन खिडकींतून त्या तरुणाकडे
अतृप्त नजरेनें पहात असते इतक्यांत मामीच्या बांग-
झांचा आवाज ऐकून ती लजते—मामी येतात.)

मामी:—हं कांही नको लाजायास ! पाहून घे
नीट; नाहीतर मागून उगीच—चांगले श्रीमंत आहेत;
घरदार, श्रीमंती—(मामा लगबगीनें येतात त्यांस
उद्देशून) ते म्हातारे कोण ? नवऱ्या मुलाचे वडील
वाटतें ?

मामा:—अगें खुद्द ! अं S S हां वडीलच म्हणा-
यचें—(कां मामा जीभशी चावलीत ? नीरुस पसंत
आहेना ? झालें तर कळेलच सारे हळुं हळुं !)

[चहा प्याल्यावर काकासाहेब कापण्या हातांनें
कपबशी ठेवतात.]

काकासाहेब:—(जणुंकाय स्वतःचेंच लग्न आहे
अशा उतावीळपणानें) हं आता मुहूर्त ?

हरभट:—अगदी हाता लगतचा असेल तोच
धरायचा. काय मामा ?

मामा:—हो शुभस्थ शीघ्र ! [ऐकल्यावर काका-
साहेब आनंदानें भोवतालची परिस्थिती विसरून उतावीळ-
पणें काठी जलद हलवूं लागले. अनु हा काय चमत्कार !
काठीच्या टिकटिकींतून ताशांचा कडकडाट—शुभमंगल
सावधान ! ऐकूं येत आहे. ती पद्मा मुंडावल्या
बांधलेली व हातांत वरमाला घेतलेली नीरा—तिच्या
समोर उंच धरलेला अंतर्गत]

एक वाई:—(मंगलाष्टकाच्या कोलाहलांत) मामी,
ती विशवाबाई कोण ?

मामी:—त्या नां ? गंगाकाकी ? आमच्या विहीण-
बाई, जावईबोवांच्या काकी लागतात त्या !

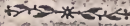
अक्का:—[कांही करायचें नसल्यामुळें स्वतःवरच
विडलेल्या व उगिचच काळजीत असलेल्या काकोस]

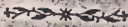
आजी, नवरी किती छान आहे? मी जरा पुढ जाऊन पाहू?

काकी:—[रागाने, कष्टाने, नाइलाजांने] जा.

[कंटाळवाणी मंगलाष्टके संपली. अंतर्पट बाजूला झाला. नीरा उत्सुकतेने वरमाला घालण्याकरता पुढे झाली. पण हें काय? हा कोण म्हातारा! वराच्या जागें त्हा तरुणा ऐवजीं काकासाहेब? नीरा थक्क झाली—माळ घालणारे तिचे उत्सुक हात एकदम माने आले. “या म्हाताऱ्याला माळ घालायची? नाही, नाही” नीरा मागे सरकली—क्षणभर भीषण शांतता—मामांची तारांबळ—वाजेच्यास जोरांने वाजविण्यास सांमून त्यांनी नीरेचे हात धरून काकासाहेबांचे गळ्यांत जबरदस्तीने माळ घातली. ताशाच्या कडकडाटांत नीरेच्या हृदयाची धडधड कोण ऐकणार]

[होमाच्या ज्वाळा—त्यांचे वटके नीरेच्या हृदयाला बसत आहेत—नीरा पुन्हा होऊन होमासमोर बसली आहे. नीरेच्या डोळ्यांतून अश्रुधारांची—अश्रुधारांची कसली तिच्या आकांक्षा मनोराज्ये यांची—आहुति तुपाबरोबर होमांत पडत आहे.]

[मामा हरभट्यासह स्वतःच्याच खोलीत चेरटथा सारखे येतात. हरभट्याने दिलेले पैसे हान्नेपणाने मोजून घेत आहेत. नीरेच्या उरलेल्या सौधाचेच पैसे होते ते.]

[दुःखाने व्याकुळ झालेली नीरा जड फुलाने आपल्या खोलीत येते—आईचा फोटो पाहून तिला जोराचा हुंदका आला. दाराबाहेर वासराने हंबरडा फोडला, गाईने उत्तर दिले? नीरा ‘आई’ म्हणून आईबापांच्या फोटोपुढे पडली. वासराने पुनः हंबरून हांक मारली त्यावेळीं गाईने उत्तर दिले नाही. त्रिवारी नीरा! तिच्या हांकेला तिची (मृत) आई कशी उत्तर देणार? नीरेचें दुःख अनावर झाले—हुंदक जरांत येऊं लागले—खण खण खण—याच वेळीं मामा नीरेच्या

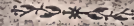
साधाचे रुपये मोजून घेत होता—नीरेच्या हुंदक्याचे अमोल किंमत देऊन मामांनी रुपये घेतले होते.]

[हरभट व मामा]

हरभट:—(चोरव्या आवाजांत) पण जिकली बुवा! झाले एकदां लग्न.

[नीरा रडत आहे—बग्या येतो]

बग्या:—निश्ताई, माझा कोट आहे को गे येयें? अगो! येथें काय बसलीस? तिकडे पोहस चल ना! ओ! तूंस रडाय्यास काय झालें. अगो तुझा नवरा खूप खूप श्रीमंत आहे. त्यांनीं किनाई आपल्या मामांस इतके इतके रुपये दिले. [नीरा आश्चर्याने बघते.] अगो, बघतेस काय? खोटें नाही; मी आतांच पाहिलें ना? आणि सगळ्यांनीं मिळून कसे फसविले तूंस! तरण्या माणसास दाखविले आणि म्हाताऱ्याशीं लग्न केले. कशी फजिती झाली एका माणसाची!]

[फोटोकरितां सर्व मंडळी बसली. काकासाहेबांच्या शेजारी एक खुर्ची रीकामीच होती. काकासाहेब आशेने त्या खुर्चीकडे पहात होते. एका पोराने ती खुर्ची पटकावली पण काकासाहेबांनीं त्याला हुसकाविले.

फोटोची तयारी झाली, फोटोग्राफरने ‘स्टेडी प्रीज’ म्हणून कॅमेऱ्याची कॅप काढली, पण कॅमेऱ्याने आयत्या वेळीं दगा दिला.]

फोटोग्राफर:—उकलं सगळं!

मामा:—म्हणजे? उतरला गाहीं पोट?

काका:—मामा! अहो आमचं कुटुंब!

मामा:—हां, रांडेच्यानीं! सारेच मुसळ केरांत, बरे झाले, पोहू आला नाही तो. निरु कुठे गेली. निरे, निरे! (मामीस) हांक मार ना तीस.

मामी:—मी आतां कशी छान उभी राहिल्ये गौरी-सारखी. आतां कशास हल्ले उगीच. बर्या तू जा.

[नीरा आपल्या खोलीत—मामा येतो.]

मामा:—निश्ताई, ए निरे! अगो पोहस चल ना. येथें काय बसलीस. चल. ओ! तू अशी

गप्प कां ! अगो तुझा नवरा तुसी वाट पहातोय ना, चल, उठ. [नीरा कांही उत्तर देत नाही.] नीरे ! मधांपासून कोकलतोय ऐकू येत नाही तसं ? चल, उठ.

नीराः—मला त्रास देऊ नका ! मी येणार नाही.

मामाः—म्हणजे !

नीराः—माझ्या पुढून चालते व्हा, तोंड काळं करा आपलं.

मामाः—काय मस्तवाल काटी आहे ? काय गों, मधांपासून मी तुझा तमाशा पहातोय, तुझ्या डोक्यांत आम्ही काय असा धोंडा घातलाय ? [छान मामा ! चोराच्या उलट्या बोंबा.] फाजील नाहीतर, जों जों ऐकून ध्यावं तों तों जास्तच. यापुढं तोंडातून एक शब्द तर काढ योंबाडच फोडतों बघ.

नीराः—फोडा ना ! करा एकदां पुरुषार्थ !

[मामानी खरोखरच तिच्या थोबाडीत मारली. इतका वेळ कमालीचा शांत राहिलेली नीरा अन्यायाचा कळस झाल्यामुळे आतां मात्र संतापली.]

नीराः—(चवताळून) मांगा ! कसाया ! म्हाताऱ्याच्या गळ्यांत बांधून मला खड्यांत ढकललीस, आतां गळा दाबून प्राण घे माझा ! [काकी व फोटेकरितां नीरेची बराच वेळ वाट पाहून थकलेले काकासाहेब येतात.]

काकीः—[सासूच्या करव्या आवाजांत] एस एस गाढव. शुडीवर आहेस कां ? ते दारांत पाहिलस कां कोण उभं आहे ते ? त्यांच्या कडे पाहून तरी लाज धर, मनाची नाहीतर जनाची.

नीराः—[जास्तच चवताळून] व्हा बाजूला ! मला लाजेच्या गोष्टी सांगता ? तुमच्या मुलीला येरव्याच्या गळ्यांत बांधली असती तर तुम्ही नसलं असतां कां गप्प ? म्हणे लाज धर लाज ! कुणाची धरूं ? पैशाच्या लेभान मला म्हाताऱ्याच्या गळ्यांत बांधतांना या कसायानं धरली होती कां लाज ? कां यांची लाज धरूं ! आपल्या नयाचा विचार न करतां नात-शोमणाऱ्या माझ्या सारख्या मुलीशी ल्या लवतांना

यानीं धरली होती का लाज ? तुम्ही थोरामोठ्यानीं आपली लाज सोडली, आणि मला लाज धरायला सांगतां ?

काकाः—(उसत्या आवेशानें) काय तोंडाळपणा चालविला आहे हा ! ध्यानांत ठेवा ! आतां तुम्ही स्वतंत्र नाही, एकाची बायको आहां ! [नवरेपणाच्या हकावर उभा रहाणारा वकील पुरुष बोलला.]

गीराः—होय, बायको आहे ! बायको आहे ! ! आणि बायको आहे म्हणूनच तुम्हांला माझा गळा सफाईनं कापता आला. मी तुमच्या तावडींत सांपडलें आहे, आतां मी कांही करूं शकत नाही, हें मलाही कळतं ; पण ध्यानांत ठेवा ही भडकलेली आग आहे ; ती तुम्हाला जाळल्या वांचून कधीही रहाणार नाही—!

काकाः—काय ! काय करणार तूं ?

नीराः—काय करणार ? काय करणार ! काय करणार ! ! [काय करणार ? खरंच ! कायद्यानें पुरावाची गुलाम झालेली हिंदु स्त्री काय करूं शकणार ?]

काकाः—(खलपुरुषाच्या अभिनिवेशांत) दोंग करते काय ?

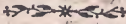
काकीः—हां केशव ! परक्याच्या घरांत तमाशा नको. [झाला हा कांहीच नाही !]

मामाः—चला काकासाहेब ! या काटीची एवढी पत्रास नको ! तिच्या वांचून आपण पोद्दा काढून घेऊ.

(दुसरें दिवशी सकाळी, नीरा आंधोलकरून कुंकू लावण्याकरितां आपल्या खोलीत आली. फणरी पेटी घेऊन ती बसली—तिनें कुंकूवाचा करंडा काढला, तिच्या सर्व क्रिया यंत्राप्रमाणे निर्जीव चालल्या आहेत. कुंकू घेऊन ती तें लावूं लागली. परंतु तिचा हात कपाळाशी गेल्यावर अडखळला. 'आज हें कुंकू आपण नेहमी-प्रमाणें लवीत नसून 'कुणाकरितां' तरी लवीत आहों. कुणाकरितां ? त्या म्हाताऱ्याकरितां ? नाही—त्या म्हाताऱ्याच्या नांवांत मी कुंकू नाही लावणार !' कुंकूवाचा हात तिनें खाली घेतला—कुंकू झाडून टाकले.

पण ! 'आपण असहाय आहोंत,' याची तिला जाणीव झाली. 'कुंकू न लावून काय करणार ? लावणे भाग आहे, लावलेच पाहिजे' अतिशय कष्टाने तिने कुंकू लावलं. अक्का-सहज जातां जातां नीरा दिसली म्हणून थांबली. पण नीरेला कुंकू लावतांना दुःखी झालेली पाहून तिलाही वाईट वाटलं.)

[मामा मामी आपल्या परिवारासह नीरेबरोबर जाण्याची तयारी करतात. मुलांचा तो ताफा पाहून-]

काकाः—(काकासाहेबांस) कायेरे केशव, हा साराच काफिला येणार आहे वाटतं ?

काकाः—हं ! काय करायचं ! कोकणची भुतं ही, मारी चिकट.

(सामानाजवळ उभी असलेल्या नीरेस)

मामीः—बाळ, निरु, कांही वाईट वाटून घेऊ नकोस हं, आम्ही सगळीच येतो आहो तुझ्याबरोबर !

नीराः—कुणी यायचं नाही माझ्या बरोबर.

मामाः—काय निष्ठुर आहे काटी ! अगो आमच्या वरची तुझी माया गेली तरी कुठे ?

नीराः—लमाच्या होमांत जळून खाक झाली.

मामाः—मग नवऱ्याच्या घरी जाऊन नीट नोंदणार तरी आहोंत कां ?

नीराः—तें माझ मी पाहून घेईन ! तुम्हाला त्याची पंचाईत नको.

मामाः—मग जा एकटीच खुशाल मर.

नीराः—तें तर झालेच आहे. आजपासून तुम्ही मला आणि मी तुम्हाला भेलं.

मामाः—बरं ! बरं ! हिच्या बरोबर कुणी जायचं नाही.

[मोठ्यांत काका, काकी, नीरा, अक्का बसली आहेत, तोंच फोटोग्राफर (शहाभगपक्षाच्या द्रुतगतीने व करको-च्याच्या ऐटीत) फोटो घेऊन येतो.]

फोटोग्राफरः—मामासाहेब ! फोटो आणलेत ! हा, नंतरचा फोटो.

मामाः—दिसतोच आहे ! पण कायहो, पहिले अगदीच बरा नाही कांही आला ?

फोटोग्राफरः—[काकासाहेबांस] काकासाहेब, लमाचा फोटो आम्ही काढल्या, आतां पहिल्या मुलाच फोटो, आमच्या हातूनच निघाल्या पाहिजे. कांही जास्त वाट पहायला नको; पुढच्या वर्षी योग अगदी निश्चित. [फोटोग्राफर ! आपली बेशरन धडाडी वाखा-णण्या सारखी आहे.]

[गंगापूर-काकासाहेब आपल्या घरासमोर, काकी, नीरा, अक्का सह, टांगयातून उतरतात. अक्की घरांत जातो जातां नव्या सूनबाई मागून येत आहेत कां नाही, हे अर्थपूर्ण तऱ्हेने मागे वळून पहातात. काकासाहेब (नव्या संसाराच्या) उंबरठ्यावर पाय टाकतात तोंच बाहेर टांगेवाला 'सम्हाले' म्हणून इशारा देत जातो. काकासाहेब दचकतात 'सम्हाले ५ ५ ठण-ठण']

[काकासाहेब आपल्या माडीवरील दिवाणखान्यांत आपल्या (जुन्या) घब्याळाला किन्नर देत असतां म्हातारा म्हादबा गडी पत्रे घेऊन येतो.]

काकाः—कायेरे ! घब्याळाला किन्नर वगेरे धायची की नाही ?

म्हादबाः—कालच दिली न्हती घनी साब !

काकाः—मग तें बंद कस पडलं ?

म्हादबाः—आतां तें झाल्या माज्जवानी म्हातारं ! खेळ कितीबी किझी या, कितीबी अक्कान धान या लें, मयन मयन असं बंद पडायचं !

काकाः—(रागानें) बरं ! बरं ! फार झहणा आहेस-जा !

[कां हो काकासाहेब ? त्या विचऱ्या म्हातऱ्या गब्यावर कां उगीच रागावतां ? तो तुम्हाला म्हातारा नाही म्हणाला, घब्याळाला !]

[गडी गेल्यावर काकासाहेब पत्र फोडून बचू लागतात.]

प्रिय काका,

या उत्तार वयांत आपण विवाह करण्याच्या भान-गडींत आहां, असें मला कळतें. खरोखर ही गोष्ट आपण अव्यंत वाईट करीत आहां. लहान तोंडी मोठा घांस घेतल्याबद्दल राग मानूं नये, पण आपल्या वयाचा विचार करावा व एकाद्या गरीब बिचाऱ्या पोरीचा शाप घेऊं नये.

आपली,
चित्रा

[कटु सत्य सांगणारे तें पत्र काकासाहेबांनीं वाजूला एका मासिकांत सारलें व दुसरें पत्र उघडलें.]

My dear father,

आपली स्वारी नव्या मुंडोळ्या बांधण्याच्या तयारींत आहे, असें ऐकतो. म्हातारपणचा हा रंगेलपणा कौतुकास्पद आहे, पण माहीत लुग्याचा आहे, ही गोष्ट आपण अगदींच दृष्टी आड करूं नये. त्यांतून आपण मौज करणारच असाल तर May God bless you dear father. तें असो. मला खर्चाकरितां दोनशें रुपये पाहिजे आहेत. तारेनेंच पाठवावें. मनिऑर्डर न आल्यास मलाच हेलपाटा घ्यावा लागेल.

आपला—पंडीतराव.

[दिवड्या चिरंजीवांचे हें पत्र त्यांनीं चोळामोळा करून फेंकून दिलें.]

[स्वैपाकघरांत काकी चहा करीत असतां नीरा तेथून जाते.]

काकीः—सूनबाई ! ('म्यांव' मांजरनें साथ केली.) इकडे ये पाहू. ऐकलेस कां ए सूनबाई !

नीराः—मला सूनबाई सूनबाई नाही म्हणायचें. माझे नांव साधसुधे नीरा आहे. [सासूनेच्या भावी युद्धाची पहिली सलामी.]

काकीः—एवढा हा चहा तरी आपल्या पति-राजांना नेऊन देणार का ?

नीराः—नाही !

काकीः—वरं ! बरं ! आतां माझ्याच ताच्यांत आहेस ! कुठं जातिस ती पहाते.

नीराः—होय ! तुमच्याच ताच्यांत आहे ! म्हाताऱ्या नवऱ्याची तरुण वायको म्हणून कांही कुठं पळून नाही जाणार !

काकीः—(निरुत्तर होऊन) अक्का ! चल ये चहा घ्यायला.

अक्काः—आणि काकीनां ?

काकीः—तुला ग काय करायची त्याची पंचाईत ? तिला पाहिजे तर ती येईल, करील, आणि घेईल. माझे खेतर अडळूं तिला चहा करून घ्यायला ! मीच नेऊन देले, केशवला चहा. [काकी, आतां तुमच्या हातचा चहा केशवला नको आहे] माझे हात पाय कांहीं मोडले नाहीत.

[अक्का आपली चहा घेऊन नीरकडे जाते.]

[नीरा तुळशीकृष्णवर बसलेली, अक्का चहा घेऊन येते व नीरेपुढें ठेवते.]

नीराः—तूं घेतलास !

अक्काः—हो !

नीराः—खोटं बोलतेस. माझ्याशीं खोटं बोलायचें ! हा तुझा चहा ना ? मग खोटं कां बोललीस ?

अक्काः—तुम्ही तो घ्यावा म्हणून. आजिनें तुमचा चहा मोरींत ओतून टाकला. मग घ्याल ना तुम्ही हा ?

नीराः—(प्रेमानें) किती गोड मुलगी आहेस ? तूंच पी बाल.

अक्काः—पण, तुम्ही घेतल्या शिवाय मी नाही घेणार. [दोघीही चहा पितात—हंसतात—दोन निष्पाप जीवांचा आनंद पाहून झाडावर बसलेल्या दोन कोकिळांना सुद्धा आनंद झाला—कुऽहुऽकुऽहुऽहुऽ करून कोकिळांनीं त्यांच्या हंसण्याला आपल्या गाण्याची साथ केली.]

अक्का:—काकी, तुम्हांला काकी म्हणायला कससंच वाटतं ! ताई म्हटलं तर रागावणार नाही ना तुम्ही ?

नीरा:—नाही.

अक्का:—ताई ! ताई, किती छान वाटतं ! निरुताई. तुम्हांला घर पहायचंय, चला मी दाखविते.

[चहा प्यायल्यावर अक्का निरुताईनी आपण दिलेला चहा घेतला म्हणून खूपच आनंदली व तोंडांनं कांहीं तरी 'तू तू' करीत गुणगुणत कपवशी ठेवण्याकरिता घरांत हरणासारखी पळतच गेली. चिमणें पोरी, तुझ्या या हास्थलहरी ऐकून चिम या व पक्षी यांना मुद्दां चिक् चिक्, टिक् टिक्, तू तू, कुडकुड करून नाचावे बागडावेसं वाटलं असल्यास नवल नाही !]

[स्वयंपाक घरांत काका व काकी]

काकी:—कांगवखोरपणानें] केशव तुझ्या या मस्तवाल बायकोपुढें शर्थ झाली बाबा ! काय फडा फडा बोलते ! सारखी उलट उत्तर ! तिला चांगलं चौदावं रत्न दाखविलं पाहिजे. [काकींनीं सुरुंग तर भरला.]

काका:—होय ! पहातीय मी सारा तमाशा, कळेल तिला लौकरच पण तुम्हांला केव्हां कळणार ?]

[नीरा व अक्का अडगळीच्या खोलीत येतात]

अक्का:—ही अडगळीचा खोली आतां झाली, माग इथं पंडीत दादा अभ्यासाला बसत होता.

नीरा:—पंडीत दादा कोण ?

अक्का:—काकांचा मुलगा. [या थोर पुरुषाची तुम्हांला पुढें ओळख होईलच.]

नीरा:—आणि कोण कोण आहेत त्यांना ?

अक्का:—चित्राताई ! फार मोठ्या आहेत त्या !

[काकी ताटें वाढीत असतांना नीरा व अक्का स्वयंपाक घरांत येतात.]

काकी:—[बोक्या सारख्या मुरगुरत] हं बसा तिथं ! पाहतां काय ? आपल्या यजमानांचच ताट आहे तें !

नीरा:—[निश्चयानें] मी उष्ट्या ताटांत बसणार नाही. मला दुसरें ताट पाहिजे.

काकी:—दुसरें ताट घरांत नाही. [काकी दुसरें भांडे घेत असतांना त्यांचें दुर्लक्ष असलेलें पाहून नीरा लांच्याच समोरचें ताट आपल्या समोर ओढून घेते व उष्टें ताट त्यांच्या समोर ढकलते.]

काकी:—[हताशपणें] बाई बाई, शर्थ झाली अगदी [कपाटांतून दुसरें ताट काढतात.]

नीरा:—[खोचून] आतां आहे कां दुसरें ताट ?

काकी:—[शरण जाऊन] आतां अगदी हात जोडायची वेळ आली.

नीरा:—[शांतपणें] मग जोडा की ! मी भरपूर आशीर्वाद देईन !

काकी:—[धमकावणी देत] या मस्तवालपणाचं केव्हांतरी उठे निघेल अं !

नीरा:—[कांहीहि परिणाम न होऊन उपरोधिकपणें] हं S S !

काकी:—हं काय करतेस ? मला असला चहाटळपणा मुळीच खपायचा नाही ! नाही तर मी केशवाला चक्क सांगेन अन् निघून जाईन औदुबराळा. (आमटीची वाटी ठसक्यांत ताटा बाहेर ठेवतात.)

नीरा:—[काकींनी दिलेल्या धमकीचीच चेष्टा करीत] काकी काशी त्याच्याहि पेशां लांब आहे ! मग तिकडंच जाना !

काकी:—मी बरी जाईन तुझ्या म्हणण्यानं ! आतां मुळीच जाणार नाही. [बाहेर ठेवलेली वाटी पुनः ताटांत ठेवतात.]

नीरा:—[आमटीचा मुरका मारीत उपरोधिकपणें] अहाहा ! काकी आमटी किती छान केली आहेत हो ! खरंच तुम्ही कोठेंच जाऊ नका ! तुम्ही गेल्यावर इतका चांगला स्वयंपाक कोण करील ?

काकी:—म्हणजे मी काय स्वैपाकिण आहे वाटते इथली ? (मग कोण ?)

नीरा:—तसे नाही पऽऽण—

काका:—(वरील सासुसुनेची चकमक गुपचुप ऐकत असतां विव्हून) बस बस तोंड आवरा तें ! माझ्या घरांत असला फाजीलपणा मुळीच चालायचा नाही. हें घर म्हणजे काय बाजार समजलांत तुम्ही ? सारखा कलकलट ! सारखा उर्मटपणा ! हें सरें तावड-तोव बंद झाले पाहिजे. नाहीतर—(काका पुढें बोलणार तोच नीरेची तीक्ष्ण नजर पाहून बचकतात; व आपला राग छत्रीवर काढीत, ती आपटत कोटांत निघून जातात.) (नीरा जेवण टाकून संतापानें पानावरून उठते व रागा-तच फऽऽसुकून नळ सोडते.)

काकी:—(विजयानंदांनं) अक्का, आपल्या काकी-साहेबांना म्हणावं, की आतां आळींतल्या बायका येणार आहेत तुम्हाला पहायला !

नीरा:—(काकीच्या स्वरांत) अक्का, आपल्या आज्ञासाहेबांना म्हणावं नीरेचं लग्न झाल्य ! आतां काय तिला पहायचंय ?

काकी:—अक्का, त्यांना म्हणावं असेल नशावांत तर घाला चार दागिने अंगावर आणि जरा नीटनेटकं नेसून या पुढे !

नीरा:—अक्का त्यांना विचार नाटकांतल्या नटी-प्रमाणे येऊ की सिनेमांतल्या ? (काकी आणि नीरेच्या मांडणांत बिचारी अक्काची स्थिति मृदुंगाप्रमाणे होऊन ती दोघीकडे आलटून पालटून पहात होती.)

काकी:—पुंरे तुझ तें तोंड आतां !

नीरा:—पुंरे ना ? मग मला कोणीहि पहायला येता कामा नये.

[नीरा झोपाळ्यावर पाठमोरी बसली आहे. आळी-तल्या पांचसहा बायका तिला पहायला येतात. काकी सामोऱ्या जातात तोच त्यांतल्या दोघी तुर तुर चालत नीरेजवळ येतात व बायकी पद्धतीने तिचे केस, तिचा वर्ण यावर कुजवुजत चर्चा करतात.]

पहिली—(हळूच) अंवाडा मोठ्ठा आहे !

दुसरी (मत्सरानें व्यंग शोधीत) गंगावन घातलंय !

[नीरा रागानें वळून पहाते.]

१ ली:—गोरी आहे !

२ री:—पावडर लावलीय ! [नीरा उठून जाऊ लागते; पण बायकांचा घोळका पाहून थबकते.]

१ वाई:—[माहित असूनहि ढालगजपणें] या नव्या वकीलीण बाई ? या नाहो अशा पुढें ! (आमंत्रण की आव्हान ?)

नीरा:—मला वकीलीणबाई म्हणूं नका ! त्या नांवानें हांक माराल तर मला मुळीच खपायचें नाही.

२ री वाई:—(नीरेच्या उत्तरानें सदै होऊन, पण अगाऊ लेंचटपणें) व ऽ रं राहिलं ! आमच्यांत अशा वसायला तर या. (कमीत कमी मागणी वाटते ही !)

नीरा:—नाही येणार ! हें पहा मी आहे मोठी वाईट मुलगी. माझ्या वाटेला जाऊ नका, अन् आपला अपमान करून घेऊ नका !

काकी:—(मान राखून धेण्याचा निष्फळ प्रयत्न करीत) नाही हो—तिच्याशी सरळ बोलण्याची अगदीं सोयच नाही उरलेली ! (नेहमी प्रमाणे घोरण न राहून) केव्हांतरी ही बया आमच्या केशवाचें तोंड अगदीं काळं करणार !

नीरा:—(तितक्यातच फटकळपणें) मी कशाला करतें आहे ? त्यांनीच म्हातारपणीं मुंडोळ्या बांधून आपण होऊनच तोंडाला काळं फासून घेतलं आहे ! माझ्या नांवानें कशाला खडे फोडतो ?

१ वाई:—(वकीलीणबाईबद्दलची आपली कल्पना अगदीं चुकल्यामुळें निराश होऊन) काकी ! हा काही निराळाच मासला दिसतो ऽय ! (नव्या वकीलीण-बाईंना 'पहायला' येणाऱ्या बायकांचे चेहरे मात्र 'पहाण्यासारखे' झाले.)

(नीरा जात असतां अक्का तिला भेटतें)

नीरा:—अक्का, ती अडगळीची खोली आहेना, तीच आपली वसायची जागा करूं म्हणजे कोणाचा त्रास

नको. चल. [काकासाहेबांनीं स्वतःच्या सुखाकरतां केलेली बायको त्यांच्या आयुष्यांत अडगळच ठरली, अन् ही अडगळ अडगळीच्याच खोलींत गेली.]

(अडगळीची खोली साफ करून नीरा फोटो लावते.)

अक्काः—कुणाचा फोटो? तुमच्या आईचा?

नीराः—हो. अक्का आपल्या इथं फुलं ओहोत कां गं?

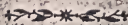
अक्काः—नाहीं हो. एवढी मोठी जागा आहे. पण बागच नाही केलेली! (याचवेळीं बाहेर कुणीतरी तंबोरीवर भजन म्हणत चालला असतो)

अक्काः—ताई, तुम्हाला गाणे म्हणतां येतें? मग म्हणाना?

नीराः—

(पद)

रचिलें प्रभुनें जग हें विशाल ।
विशाल हें विश्व भल्याबुच्यांचें,
नसे फुलांचें नच कंठकांचें ।
शिरीं धरीं हें कधीं उर्जनाना,
उरीं विदारीं दुषळ्या जनांना ।
जरी टळेना विपदा कुणाला,
हवी जगाला मृदु सौख्य माला ।
स्वार्थी अशा या सुख लालसेनं,
दुणावतें दुःख कुणी न नेणें ।
धरीं न चित्तीं भय तूं जगाचें,
हंसूनि साही शर आपदेचे ।
पहा खरें सौख्य त्यांत राही,
सुधाच होई मग आपदाही ।
तुझ्यासचें दुःखही ते हंसेल,
तुझें मनोवेभव घादवील ॥

[काकासाहेब कोर्टात बरीं निघाले—रस्त्यांत एक भले (जाडे) गृहस्थ भेटतात.]

गृहस्थः—नमस्कार काकासाहेब! नवी नवरी घेऊन आलांत म्हणे. (काकासाहेब निसटण्याचा प्रयत्न करतात.) कां हो! अगदी घाईत! बाकी आतां असं घाईनच घरीं गेलं पाहिजे म्हणा—नव्या लग्नाची नवी नवलाई.

[काकासाहेब छत्री उघडीत जाऊ लागतात]

२ रा गृहस्थः—हं, हं, काकासाहेब! डोळा फोडाल आमचा. हं, केव्हां आलांत लग्नाहून? ठीक जमलं ना सारं?

[काकासाहेब रागाने छत्री उघडून जातात. वाटेंत पुन्हां कोणी ओळखीचा भेटेल या भीतीनें ते छत्री आड धरून चालू लागतात. पण एक चिवट पेन्शनर त्यांना थांबवून छत्री बर करतात.]

पेन्शनरः—एऽऽ हे! छत्रीचा अगदी छान उपयोग करतां बुवा! पण आम्हां म्हातऱ्यांची नजर! तुम्हांला अनुभव आहेच म्हणा! बरं, पण हें पहा मी असं ऐकलं.....

काकासाहेबः—(विडून) कां मास लम झालं म्हणून! (खाई त्याला खवखवे.)

पेन्शनरः—(या अनपेक्षित उत्तराने पेन्शनर चोतच झाला.) आऽऽ? म्हणजे? तुमचं लम झालं? हें नव्हतं मी ऐकलं! मी दुसरंच कांही सांगणार होतो. (आपलें रहस्य आपणच उताविलेपणाने सांगितलें याचा आतां काकासाहेबांना पश्चात्ताप झाला.)

पेन्शनरः—(म्हातारपणाच्या फाजील चौकसपणें) बरं! बरं! ही म्हातारपणीं लग्नाची काय मानगड आहे बुवा!

काकासाहेबः—(स्वतःला तरुण समजून) म्हातारपणीं? बरं, बरं, पुन्हां भेटू. (काकासाहेब छत्री आड धरून माणसांना टाळीत निघाले, छत्री तशीच उघडी ठेऊन ते घरांत शिरले—समोरून म्हादबा गडी येत होता. अभिष्टपणांत काकासाहेबांनी त्याच्या आड छत्री धरून त्यालाही टाळण्याच्या प्रयत्न केले—व तसेंच 'म्हातारा' म्हणत माडीवर आले—उण-धव्या-ळच्या शेक्याने त्यांचे लक्ष्य तिकडे गेले—जण कांही

घड्याळही आपणाला 'म्हातारा' म्हणत आहे असे त्यांस वाटून रागाने 'म्हातारा तू, मी नाही' असे 'घड्याळास त्यांनी बजावले.]

[काकासाहेब आंतल्या खोलीत आरशाजवळ येतात.]

काका:— कोण म्हणतो मला म्हातारा—(त्याचे लक्ष स्वतःच्या पांढऱ्या मिशीकडे जाते.) एकच पांढरा केस, हं: ! अलीकडच्या तरण्या माणसांचे मुद्दां केस पांढरे होतात [ध्या (खोटं) समाधान करून !]

(इतक्यांत 'आपले सर्वच केस पिकले आहेत' हे त्यांच्या लक्षांत येते—कलपाचे सामान काढून कलप करतात—काकीची हाक ऐकू येते—कलपाचे सामान लपवितात.)

काकी:—केशव, आतां मात्र तू आपल्या बायकोची अगदी गय करू नको, तिला चांगली झोडपूनच वठणीवर आणली पाहिजे. दुपारपास तिने अगदी ताळ सोडलाय. तें काही नाही चांभाराच्या देवाला खेटराचीच पूजा पाहिजे !

काका:—काय ? अजूनही ती तशीच वागते ? दुपारी इतकं बजावलं तरी ? कुठं आहे ती ?

(नीरा जात असतां काकासाहेब रागांत येतात.)

काका:—तुमचा बेतालपणा मुटूत नाही म्हणे ! पण थ्यांनात ठेवा, माझ्या सहनशक्तीला काही सीमा आहे.

नीरा:—आणि माझ्या सहनशक्तीला ?

काका:—म्हणजे ?

नीरा:—(खोचून) आपण वकील आहांत (ही नकी शिवी नाही !)

काका:—वरं मग !

नीना:—न्याय अन्याय आपल्याला कळतो. (कोणास ठाऊक ! पण कायदा मात्र चांगला कळतो !) माझ्या संतापाचं कारण ओळखलं ? मी इतकी कां चिडल्ये अस आपल्याला वाटतं ?

काका:—त्याची पंचाईत मी करीत नाही. मला एवढं कळतं की हे घर माझं आहे. या घराचा मी मालक आहे. इथं साऱ्या गोष्टी माझ्या मर्जीप्रमाणं झाल्या पाहिजेत (पुरुष आणि वकील बोलला.)

नीरा:—(निश्चयाने) माझ्या बाबतीत तें शक्य नाही.

काका:—पण मी तें चालू देणार नाही.

नीरा:—मेलेलं काढं आगीला भीत नाही. मी वाटेल तें दुःख सहन करीन पण अन्याय मुळीच सहन करणार नाहीं.

काका:—(कायदेशीर आवाजांत) काय, काय असा अन्याय झालाय हो तुमच्याशी ?

नीरा:—अन्याय ? तुम्ही या वयांत माझ्यासारख्या मुलीशी लग्न केलंत हा न्याय वाटतो तुम्हांला ? आतां मला माझ्या सुखाची पर्वा नाही, पण ज्यांनी माझ्याशी अन्याय केला आहे त्यांना मात्र मी मुळीच सुख लाभू देणार नाहीं

काका:—वरं, बरं पाहू या काय होतंय तें ! (थोडें समजावण्याच्या स्वरांत) मी तुम्हाला आणखी एक संधि देतो. नीट विचार करा, (काय हा उदारपणा !)

नीरा:—(तुच्छतेने) हं... !

काका:—(लाडीगोडीने) संसारांत साऱ्याच गोष्टी माणसांच्या मनाप्रमाणं होत जसतात. मग झाल्या गोष्टीची चीड मनांत धरून संबंध आयुष्य दुःखांत काढण्यांत काय शहाणपणा ! (काकासाहेब, परदुःख शीतळ असतं !)

नीरा:—(त्यांच्याच तत्वज्ञानाचा फायदा घेऊन) खरोखर किती चांगलं बोललांत ! यावेळीं तुम्ही माझे वडील आणि मी तुमची मुलगी असते तर किती बरं झालं असतं— !

काका:—(नीरेच्या सत्यपूर्ण उत्तराने थंड पडून कांहीच न मुचल्यामुळे) बरं ! बरं ! उगीच वडवडं नका कांही तरी !

[रात्रां नीरा आपल्या खोलीत झोपण्याच्या तयारीत असतांना काकी कार्यसाधु प्रेमळपणे तिला हांक मारीत येतात.]

काकी:—आतां अगदी जिना म्हणून सुळीच चढवत नाही. (नीरेकडे लक्ष जाऊन) अहो बाईसाहेब, ही जागा नाही आपली निजायची, जा तिकडे पुढच्या माडीत.

नीरा:—(हुकमी आवाजात) बाहेर व्हा पाहू तुम्ही अगोदर !

काकी:— कुणाला ग बोलतेस तू ?

नीरा:—तुम्ही अगदीच कशाहो 'ह्या' !
(म्हणजे निलजच्या !) चालला व्हा इथून.

काकी:—मी चालतीही होणार नाही आणि तुला इथं निजूही देणार नाही [काकी फतकल घालून गादीवर बसतात व नीरेचा विछाना विस्कटून टाकतात—याचवेळी बाहेर दोन मांजरे भांडत होती. आवाजावरून दोन्ही 'मांजरी'च असाव्यात.]

नीरा:—बाहेर व्हा माझ्या खोलीतून, जातां की नाही, चला, जा ! जा थेरछे.

(काकींना नीरा हांकलून लाऊन दरवाजा बंद करते—काकी बाहेरूनच.)

काकी:—कारटे ! चांगलंच प्रायश्चित्त मिळेल बरं का, तुझ्या या असल्या वागण्याचं !

नीरा:—माझे असलं वागणं ? (नीरा गांगरून आई बापांच्या फोटो पुढे येते) आई, बाबा खरंच का मी चुकीचं वागतं ? (निश्चयाने) मी वाटेल तेवढे दुःख सहन करीन पण अन्याय सुळीच सहन करणार नाही.

[काकासाहेब निराश होऊन खोलीत येतात. बाहेर कोठेरी गाण्याच्या बैठकीत सारंगीवाला तारा सुरांत लावीत होता. त्याने एक तार सुरांत लाविली, दुसरी लावू लागला. परंतु पहिली पुन्हा बेसर झाली. सारंगी सुरांत जमना. काकासाहेबांची स्थिति काहीशी अशीच नव्हती का ? नीरेला कस वागावं ? याचा ते विचार

करीत होते. परंतु निरनिराळ्या विचारांच्या गोंधळांत त्यांचा कांहीच ठाम निश्चय होईना !]

[नीरा आपल्या खोलीत बेचैन होऊन बसली आहे.]

(काकासाहेब आपल्या विछान्यावर निराशेने तळमळत पडले आहेत बाहेर कोठेरी बैठकीत गाणे चाललं आहे.)

सुखशयनीं शय्येवरतीं—

बेचैन जिवाची होई,

जागही न असतां पुरती—

झोपही न अगदी येई,

(नीरा—आपल्या खोलीत अस्तस्थ होऊन विचार करीत बसलेली)

ते प्रसंग येतां स्मरणीं—

मी मलाच विसरुनि जाई,

मग अंतःफलकावरतीं—

प्रकेक स्पष्ट उठोनि,

स्वप्नांच्या मौजा गोड—

मुकुलति लोचनापुढुनि,

सारख्या हळु हळु सरती—

अस्पष्ट विविध रंगानीं.

[पहाट झाली—कुड कुड रेड कुड—कोबडा आरवला, डमरुवाला नेहमीप्रमाणे गाणे म्हणत चालला होता.]

दुःखात काळ कां घालविशी ? ।

निर्मात्य जिण्याचे कां करिशी ? ॥

जा दुःख न शीच्या निघुनि पार ।

लामेल सुखाचा सिंधु अपार ॥

जा धाऊनि दुःखाच्या समरीं ।

त्याजवळ सुखाचा वाग करी ॥

[विरोधाच्या तत्त्वावर वागणाऱ्या नीरेला डमरुवाल्याचा संदेश स्फूर्तदायक वाटला.]

(अक्का खालून जात असतां नीरेला हांक मारते.)

अक्का:—ताई—!

नीरा:—अक्का इकडे वर ये ! अक्का आपल्या अंगणांत मी एक सुंदर बाग करायचं ठरवलं आहे. चल, आतांच कामाला मुरवात करूं या.

(नीरा व अक्का अंगणांत बागेचं काम करायला मुरवात करतात. काकासाहेब माडीवरून आशापूर्णे नजरेन तिच्याकडे पहात असतात—काकी तेथे येऊन रागाने.)

काकी:—छान, छान चालविलं आहे बरं ! घरांतलीं कामं सोडून बाहेरचीं काढली आहेत.

[काका काकींस बोलवतात.]

काका:—काकी, हें पहा मी सगळ्या गोष्टींचा नीट विचार केला आहे, आणि ठरविलंय की आपण हिच्याशी थोडं गोडीगुलावीनं घ्यावं—(वकीली कावा.)

काकी:—माझं खेतर अडलंय तिच्याशी गोड बोलायला !

काका:—ओरडू नका ! आत या ! आजचं तिचं लक्षण बरं दिसतंय. आज ती या उजाड जागेची वाग बनवते आहे, उद्यां माझ्या संसाराचीही वाग फुलवील ! म्हणून म्हणतो, महांना पंधरा दिवस गोडीन घेऊन बघूं या, नाही तर आपला शेवटचा उपाय आहेच.

काकी:—बरं बाबा, गोड बोलते, हात जोडते, पार्या पडते, तू सांगशील तें करते. कोणीकडून संसाराला लागू दे म्हणजे झालं !

[नीरेन व अक्काने बागेचं काम संपविले—वर येऊन दोघीही बागेच्या माडणीकडे पाहू लागल्या.]

नीरा:—अक्का, आपली वाग फुलली म्हणजे किती सुंदर दिसेल नाही ? पाऊस मात्र आतां लवकर सुलं झाला पाहिजे. कोणता महिना आहे बरं हा ?

अक्का:—कोणता वर ? चैत्र-वैशाख-ताई शाळेंत आम्हांला एक ऋतुचं गाणं शिकविलंय.

नीरा:—सग म्हण बरं !

अक्का:—पण हंसायचं नाही अ ! मला तुमच्या सारखे नाही गायला येत.

— गाणें —

भारतीं सृष्टीचें सौंदर्य खेळे,
दावित सतत रूप आगळें ॥

वसन्त वनांत जनांत हांसे,
सृष्टी देवी जणूं नाचे उल्हासे ॥

गातात संगीत पृथ्वीचे भाट,
चैत्र वैशाखाचा ऐसा हा थाट ॥

[गाणें ऐकतां ऐकतां चैत्र वैशाख निघून गेला.]

ज्येष्ठ आपादांत मेघांची दाटी,
कडाडे चपला होतसे वृष्टी ॥

घालाया सृष्टीला मंगलस्नान,
पूर अमृताचा सांडे वरून ॥

गगनीं नर्तन कृष्ण मेघांचें,
भूतलीं मयूर उत्तान नाचे ॥

(ज्येष्ठ आपाड निघून गेले—प्रावण आला.)

प्रावणीं पाऊस हास्याचा पडे,
श्रीकृष्ण जन्माची दंगल उडे ॥

वांधीती वृक्षांना रम्य हिंदोळे,
कामिनी धरणीं वैभवीं लोळे ॥

(बाग फुलली—नीरा पागेळ्याखाली हात धरून आनंदाने बागेकडे पहात आहे. अक्का मुलींना घेऊन येते.)

अक्का:—ताई खाली या—या आल्येत आपल्या बागेतलीं फुलं मागायला—त्यांच्या इथं मंगळागौर आहे, देऊं या ना त्यांना फुलं ?

नीरा:—हो ! चल !

एक मुलगी:—निस्तोडे, आमच्या इथं मंगळागौरीला याल ?

२ री:—तुम्ही यावं असं आम्हांला फार फार वाटतं.

नीरा:—बरं ! बरं ! येईन !

(मंगळागौरीच्या घरी बऱ्याच मुली जमल्या आहेत. नीरा व अक्काही आली आहे. आरतीपूर्वी सर्व मुली गौरीस कुंकू वाहून स्वतः लावतात. नीरेजवळ एका मुलीने कुंकूवाचा करंडा दिला—नीरेने गौरीला कुंकू वाहिले व स्वतः लावू लागली; परंतु—हात अडखळा—कुंकू लावायचा धोरच होईना तिला—पण मुलींच्या लक्षांत येऊ नये म्हणून तिने नाइलाजाने झटकन कुंकू लावले—चाणाक्ष अक्काच्या नजरंतून मात्र ही गोष्ट सुटली नाही !)

(मुलींनी आरतीस सुरवात केली—)

जय देवी मंगळागौरी । ओवाळिन सोनिश
ताटी, रतनाचे दीव, माणिकाच्या वाती,
हीरेया ज्योती, ॥ जय देवी ॥

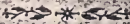
(नीरा सर्व मुलींत सामील होऊन आरती म्हणू लागली. तिचा तो म्हणण्यांतील झिंझाळा पाहून मुलींना तिची आरती आपण गप्प राहून ऐकण्याचा मोह आवरेना म्हणून एकीने दुसरीस, दुसरीने तिसरीस गप्प राहणेची खण केली. हळू हळू सर्व मुली गप्प झाल्या. नीरा तन्मयतेने आरती म्हणत होती.)

हळदीची वाटी, कुंकूवाची लोटी,
पूजेला ग आणिती जाईच्या कळ्या,
सोळा तिकटी सोळा दूरवा,
सोळा परिची पत्री, जाईजुई आवई,
शेवंती नागचाफे पूजेलाग आणिती,
साळीचे तादूळ, मूगाची ग डाळ,
आणिली खिचडी रांधिती नार,

आपुल्या पतिलागीं, सेवा करिती फार ॥ ज० ॥

(आरती म्हणताना नीरेचा कंठ दादून आला.)

(सर्व मुली आरती संपल्यावर फुगडी-क्षिप्ता करीत खेळ खेळू लागल्या. नीराही त्यांत खूप दंग झाली)

(काका झोपाळ्यावर बसेलाना पत्र वाचित बसलेले—
काकी वाती करीत.)

काकी:—केशव; तू म्हटलंस तें खरं वरं को !
आतांशा ती अगदी आनंदांत असते. आज ती गेलं
आहे शेजारी मंगळागौरीला. खरं म्हणजे, पहिली मंगळागौरी
आपल्या इथे व्हायची, पण म्हटलं भांडण नको, आहे
आनंदांत असं दे. उगीच थोडक्यासाठी विघडायलं
नको. (नीरा हासने व आनंदाने वागते हें ऐकल्याबरोबर
काकासाहेबांच्या आशातुर मनाला आनंद झाला व आपलं
युक्ति सफल झाली, यां विजयानंदांत त्यांनी जेरांने एक
शोका घेतला.) आतां परत आली की कांही खुबीने घाडते
तिला माडीवर ! (उतावीळ काकासाहेब ! आतांच
माडीवर जायला निघालात—अहो नीरेला जमल्यास
काकी माडीवर धाडणार आहेत; त्यांनी अजून
धाडलें नाही) पहिल्यांदा तू मात्र तिथें असं नकोस.
[म्हाताऱ्या मांजरीने आपली नखें बाहेर काढल्या !]

[काकासाहेबांना काकीचा बेत पसंत पडला—जे
गडबडीने उठून जाऊ लागले—परंतु त्यांचे लक्ष
स्वतःच्या पांढऱ्या मिशीकडे गेलं—आपल्या मिशांविषयी
दक्ष असणारे म्हातारे काकासाहेब तरुणाचा 'मेकअप'
करण्याकरितां माडीवर निघून गेले.]

[काकी उंदरावर झपट घालायला टपलेल्या, पण
वरून साळसदपणा दाखविणाऱ्या मांजरीप्रमाणे गरीब
चेहरा ठेवून, वाती करीत असतां नीरा व अक्का मंगळा-
गौरीहून परत येतात.]

अक्का:—आजी ! आज आम्ही किती किती मजा
केली बघ ! पुष्कळ मुली आल्या होत्या. गाणी म्हटली,
फुगड्या खेळली, झोपाळ्यावर झोके घेतले. खूप खूप
मजा केली. फुगडी खेळतां खेळतां ताई पडल्या—

काकी:—(खोबऱ्या प्रमळपणाने) अस्स ! निर-
ताई, आतां जेवायुचं बघा पाहू.

नीरा:—आम्ही तिथूनच फराळ करून बालेंच !
आतां कांही नको.

काकी:—वर निजा जा तर ! अग पण हो,
निरुई माझ एक काम कर बाळ, वर आतल्या माडीत
किती कपायवर पंजरली गांता पडलीय, किती दिवस

हुडकते आहे, आज लक्षांत आले, तेवढी आणून देतेस [आजच बरी आठवण झाली 'पंचरत्नी' गीतेची]

नीरा:—देते व्हं आणून !

(नीरा वर जाऊन कपायवर गीता शोधू लागली—काकीनी (मांजरीच्या) चोऱ्या पावलांनी येऊन हळूच दार लाऊन घेतले—आतां नीरेच्या लक्षांत त्यांचा कट आला.)

नीरा:—काकी, माझी भलतीच थड कडे नका, मुकाट्याने कडी काढा.

काकी:—काडील हो केशव येऊन, कडीही काडील आणि तुमच्या मनाची आढीही पण काडील.

नीरा:—जळले तुझे तोंड थेरडे.....

[नीरा संतापित—दारावर लाथा मारून उघडण्याचा प्रयत्न करते—परंतु निष्फळ—तिचा राग अनावर होतो व काकासाहेबांच्या रंगेलपणाची प्रत्यक्ष चिन्ह—पलंग, 'झाडी', उशा—सर्व उघड करीत—इतक्यांत बोहरून 'नोही मी बोलत नाथा' असे काकासाहेबांचे रंगेल गुणगुणणे ऐकू—येतें—त्यामुळे ती एकदम धावरते—काकासाहेब बोहरून रंगेलपण गुणगुणत येतात व दार उघडण्याकरतां कडीस हात घालतात, परंतु तेवढ्यांत प्रसंगावधान राखून, नीरा आतून कडी घालते.]

काका:—(उतावळीपणे) स—स अहो कडी काढतायना !

नीरा:—[निश्चयाने] नाही !

काका:—असे काय करता वेड्यासारखे, मुकाट्याने कडी काढा.

नीरा:—शक्य नाही.

काका:—काय ? याचा परिणाम फार वाईट होईल हं !

नीरा:—मी सुद्धा तेच म्हणते.

काका:—चांडाळणी, मी पुन्हां एकदां सांगतो दार उघड.

नीरा:—मीही पुन्हां सांगते दार उघडणार नाही.

काका:—ठीक ! मग अशीच कांडून ठेवतो तुला. मरच आंत कुठ्या सारखी.

नीरा:—(काकांच्या या असुरी धनकावणीला नीरा खरोखरच धाबरली. इतक्यांत—भक—भक—दिवाण—त्यान्यांतील दिवा वाच्याने मोठा झाला—नीरेच्या तोंडावर प्रकाश पडला—डोक्यांत सूडाचा विचार सणकन येऊन गेला—'दिवा—जळता दिवा'—छान ! ज्या जोरांत काका—साहेबांनी तिला धमकी दिली तितक्याच जोराने नीराही उत्तरली.) फारच छान ! पण त्या अगोदर या घराची होळी पेटेल.

काका:—(धावरून) काय ?

नीरा:—(सूडाने) हें पहा, इथें जळता दिवा आहे, त्यांत भरपूर तेलही आहे, आग भडकायला वेळ नाही लागायचा, हा हा म्हणता दिवा भडकेल आणि—

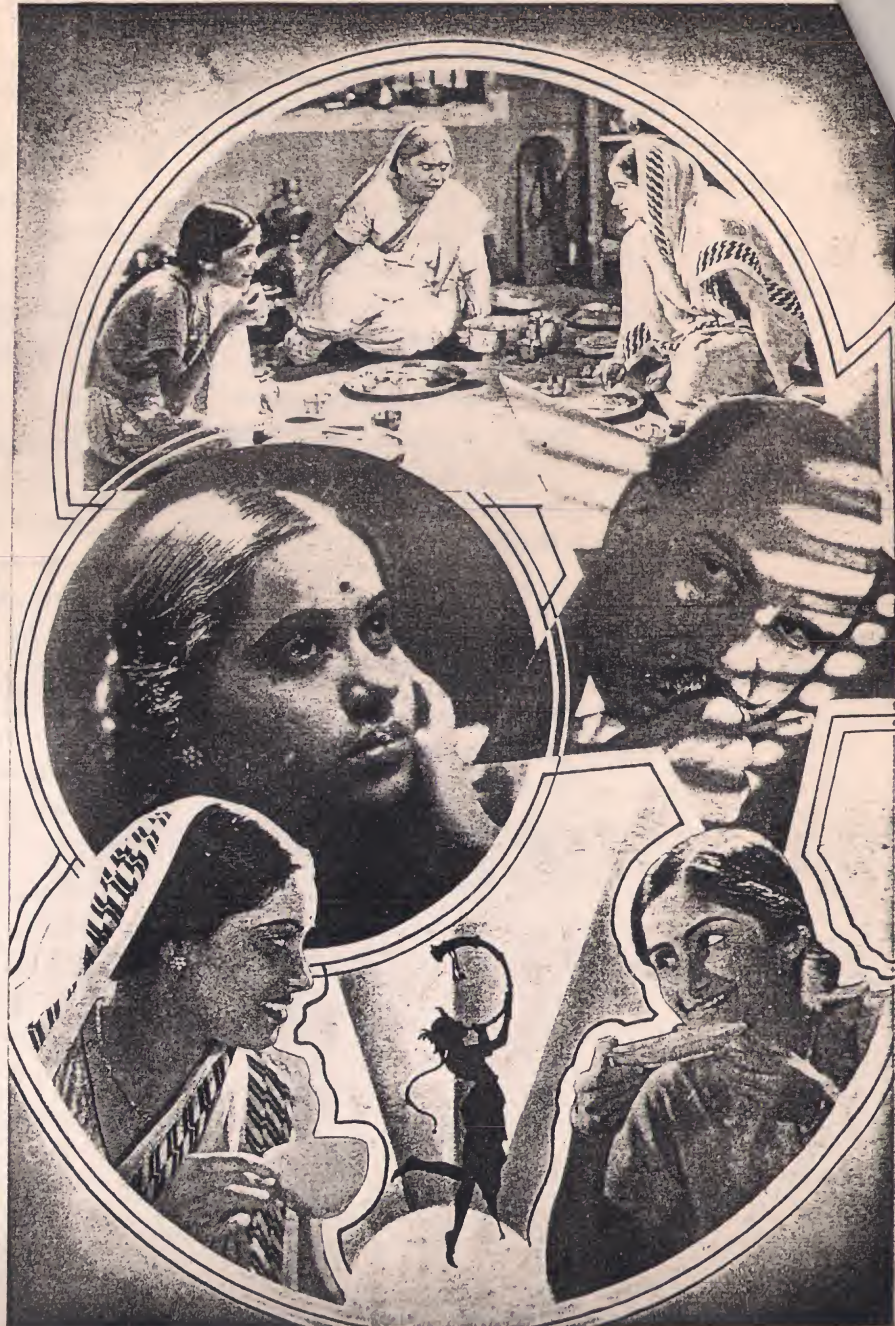
काका:—(दाती तृण धरून) माझे आई ! माफ कर, आमची तुला अगदी शरण चिठी आहे (काकासाहेब कुठे गेला तुमचा पुरुषी तोंडा)

नीरा:—(हुकमी आवाजांत) होय ना ! मग पुन्हा कडी घालू नका, खाली जाऊन तुमच्या त्या काकीला चांगली खेटरा, आणि पुन्हा माझ्या वाटेला जाऊ नका.

काका:—कबूल, साऱ्या गोष्टी कबूल. [वकील—साह्यांना आतां कोऱ्या कागदावर सुद्धा सही करण्याची तयारी.] तुझा निखारा पदरांत बांधून घेतलाय खरा.

[हताश होऊन पराजित पावलांने काकासाहेब परत जातात. नीरा अस्वस्थपणे फिरत असते. या खोलीतच काय पण जगांत देखील आपण अगदी एकट आहोत—आपल्याला धीर देणारे जीवाभावाचे असे कोणी माणूस

नाहीं म्हणून ती विषण्ण होते. तों—तिची नजर भिती-वरील फोटोकडे जाते—चित्रेचा फोटो—चित्रेचा तो तेजस्वी, गंभीर व कर्तव्यगारी दर्शविणारा चेहरा पाहून नीरेच्या मनांत तिच्याबद्दल कतूहल, आदर व आपलेपणा उत्पन्न झाला. टेबलवरील मासिकाकडे तिची नजर गेली, मासिकावरही तोच फोटो—फोटोच्या खाली लिहिलेला चित्रेवरील गौरवात्मक मजकूर वाचून नीरेचा तिच्या विषयाचा आदर द्विगुणितच झाला.]

(काकासाहेब गालिन होऊन खुर्चीवर पडतात— घड्याळाच्या 'किट् किट्' आवाजाने त्यांचे लक्ष तिकडे जाते. घड्याळाच्या किट् किट् च्या लयीप्रमाणे त्यांचाहि श्वास चालू असतो—घड्याळाशी ते एकजव होनात. इतक्यांत 'सर्रर' आवाज होऊन त्या जुन्या घड्याळाची हिंगण सुटते—घड्याळ बंद पडते—त्या आवाजाने काकामाहेब घाबरतात—'आपल्या हृदयाचे घड्याळ तर बंद नाही ना पडले,' अशी त्यांम शंका येऊन छातीवर हत ठेवतात. जरा वेळाने भीति कमी झाल्यावर ते घड्याळास किळी देनात—घड्याळ चालू होतें—काकासाहेबांस समाधान वाटते—)

(पहाट झाली चित्रेचा फोटो समोर ठेऊन नीरा अल्यदराने फोटोकडे पहात आहे. 'ही देवता आपल्याला भेटेल का?' हेच तिचे विचार होते. नीरे! वीर घर, कदाचित तुला लवकरच त्या भेटतीलही.)

[सकाळी खचलेले काकासाहेब खाली येतात. रात्री पुढे काय झाले या विषयी कांहीच माहिती नसल्यामुळे काकी आपल्याच आनंदात त्यांना मसाल्याचे दूध द्यायला येतात.]

काकीः—केशव, तोंड धुतलेस? हे घे मसाल्याचे दूध! (काका लक्ष न देतां निघून जातात. काकी गोंधळांत पडल्या—! इतक्यांत नीरा खाली येते.)

काकीः—[दुपट आतंदांनं] ये बाळ निरुताई, कस सुंदर केले आहे बघ! केशवाच्या आधी प्यायला जाणजेस होय? हत खुळी! [खुल्या तुरुंडी का ती?]

('तुमच्याइतकंच मलाहि निर्लज्ज होतां येतं', म्हणून काकींच्या हातचे दूध घेऊन गटागट पीते व 'आणखी आहे कां' म्हणून विचारते. खुल्या काकी आणखी दूध कसांत घालतात—नीरा तो कप घेऊन जाल्यावर आपटते व निघून जाते. काकी स्तंभित होतात. कप फोडण्याच्या आवाजाने, अंगोदरच गालिन होऊन तुळशी-कड्यावर चडत असलेले काकासाहेब झेलमडतात.)

(आंग धुवून आलेली नीरा कुंकू लावण्याकरितां फ्रेरी पेटी पुढे ओढते. कुंकू लावतांना तिचा हात कचरतो. अक्का तें पहात असते व पुढे होऊन—)

अक्काः—ताई, कुंकू लावतांना तुम्ही नेहमी असे कडो करतां ?

नीराः—(चट्टिशी कुंकू लावून) छे! कांही नाही ग !

अक्काः—खरंच! कुंकू कशासाठी लावायचं वसतं हो? तें पहा त्या चित्रातसुद्धा सीतेनं कुंकू लावलय, चंद्रमणिनं लावलय, कशासाठी तें ?

नीराः—बाळ, सीतेनं समासाठी कुंकू लावलय, चंद्रमणिनं कृष्णासाठी लावलय.

अक्काः—मग त्यांनासुद्धा कुंकू लावतांना तुमच्या धारखंच होत असलं नाही ?

नीराः—जल्द त्यांना आनंद होत होता.

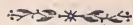
अक्काः—आनंद! मग तुम्हांला कां होत नाही ? त्यांनाच तेवढा कां होत होता ?

नीराः—कां होत होता? सीतेला ज्याच्यासाठी कुंकू लावतांना आनंद होत होता तो राम 'राम' होता. रत्नेसणीला ज्याच्यासाठी कुंकू लावत असतांना प्रेम वाटत होतं तो कृष्ण 'कृष्ण' होता. आणि सीतेनं दुःखानें कंठ दाटल्यामुळे तिला बोलवत नाही. अनावर झालेले अश्रु लवविण्याकरतां ती मांडीवरून आणलेले मसिक्याच अक अक्कासमोर धरते.) अक्का, हा पाहिल्यास फोटो—कुणाचा आहे ओळखलंस ?

अक्काः—चित्राताईचा! होय ना?

नीरा:—हो. आपण हा कातरून इथ लाऊ. थोडा डिक आण पाहू. [अक्का डिक आणते. तोच खालून काकीचा हांक ऐकू येते—अक्का जाते.]

(स्वयंपाकघरांत काकी ताटें वाडीत व. अक्का येते.)

काकी:—हं बस जेवायला.

अक्का:—(दोनच ताटें पाहून) आणि ताईचं पान ?

काकी:—तुला काय करायचं ? तू बस आपली.

अक्का:—मी एकटीच नाही वसणार.

काकी:—तुला ग काय करायचीय दुसऱ्याची उठठेव ? जेव मुकाव्यानं.

अक्का:—ताईशिवाय मी नाहीच वसणार जा !

काकी:—कारटे ऐकत नाहीस. (काकी तिच्या थोशडीत देतात. अक्का नीरेकडे रडत येते.)

नीरा:—काय झाले ?

अक्का:—(रडत) आजटीलाऽ मोठी वाईट आहे—अंऽअंऽ

नीरा:—अक्का, वडीलमाणसाला असं बोलू नये !

अक्का:—मग ती तुम्हाला कां हो. जेवायला बोलावित नाही ?

नीरा:—हं बघ, मला किनई आज भूक नाही. तू जेव जा.

अक्का:—पण तुम्ही आल्याशिवाय मी नाहीन जेवणार. चला नाही, मला फार भूक लागलीय.

नीरा:—बर चला.

अक्का:—आणि, आज ती तुम्हाला वाढणार नाही म्हणते.

नीरा:—असं—मग मला आलंच पाहिजे जेवायला—पाहूच या कस वाढत नाहीत ते !

[नीरा व अक्का खाली येतात. त्यांची चाहूल खगताच काकी दाराला कुलूप लावून नटईवर झोपतात.]

नीरा:—काकी मुकाव्यान कुलूप काढा पाहू आयां ! मला माहीत आहे की तुम्ही झोपेचं सांग केलंय हे पहा !

मला जेवायचंय, उठा आणि कुलूप काढा. नाही काढीत ? मग फोडतंच तर कुलूप ! [नीरा कुलूपावर दगड मारते.]

काकी:—[एकदम उठून] कारटे !

नीरा:—शाली वाटतं झोप ?

काकी:—अवदसा, कुलूप फोडतेस ? या घरांत तुला जेवायला मिळायचं नाही.

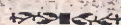
नीरा:—कां ?

काकी:—माझी मर्जी !

नीरा:—मी केशवाचा, तुझ्या नवऱ्याचा काकी आहे काकी !

नीरा:—मग मी-त्यांची म्हातारपणी होरानं केलेली बायको आहे बायको ! (पुनः कुलूपावर दगड मारते. काकी तिला लाथ मारतात. ती चिडते आणि काठी घेऊन त्यांच्या अंगावर धावते.) येरडे हो घरा बाहेर. हेतिस की नाही ? हं घर माझं आहे. चल नीघ बाहेर. (काकी आली जमा करण्याकरतां कागावखोरपणे आरडा ओरडा करते. नीरा तिला बाहेर काढते.)

(नीरा अक्काजवळ येते.) अक्का रागावलीस माझ्यावर ? किती वाईट वाटतं मला असं वागायचं ! पण काय करूं ? मला अन्याय सहनच होत नाही. चल जेवायला. (इतक्यांत बाहेरून हांक ऐकू येते.) अक्का, बाहेर कुणी आलंय वाटतं. थांब हं मी पाहून येते.

(नीरा बाहेर येते. मामाला पाहून तिला राग येतो. एक निर्लज्ज माणूस (काकी) घराबाहेर गेल्याबद्दल ती समाधानाचा श्वास सोडते, तोच दुसरा निर्लज्ज (मामा) उपस्थित झाला ! 'नागनाथ' गये और 'सापनाथ' आये)

मामा:—कोण नीरे, शिंचे किती मोठी दिसायला लागलीस गौ ! उगीच थोडाड पाहतं उभी राहू नकोस. तुझा मामा आलाय दमून ! पाय धुवायास पाणी आणून दें अन चहांस टांक हो. आज मस संकष्टी आहे.

(मामा जपून रहा. आज तुमच्यावर खरोखरच संकट आहे)

नीरा:—तुम्ही कोण पण ?

अक्का:—(हळूच) अहो, आपले मामा.

नीरा:—[तिला दावून] कुणाकडे आलाय तुम्ही ?

मामा:—वाऽऽ ग शहाणे ? आपल्या मामांस विसरलीस ?

नीरा:—मामा ? माझे मामा तर मागेच मेले !

मामा:—(पडशीतून काढीत असलेला तांच्या एकदम गळून पडतो.) एऽ ए पोरी भलतीच थडा कलं नकोस. जा चहांस टाक पाहू लवकर.

नीरा:—हा काय बाई जुलूम ? अहो पण मी सांगतेना की तुम्ही माझे मामा नाहीं म्हणून !

मामा:—आंऽऽ

नीरा:—तुम्ही घर तर नाहीना चुकलां ?

मामा:—कारंटे मामाची थडा करतेस ?

नीरा:—हं पहा या वेळीं घरांत कोणी पुरुष मरुथ्य नाही. तेव्हा तुम्ही आल्या वाटेन परत जा पाहू.

मामा:—नाहीं जाणार. मी तुझ्याकडे आलोच नाही मुळी ! मी काकासाहेबांच्या कडे आलोय. मी येथेच बसणार.

नीरा:—सरळपणानं नाहीं जात होय ? [सूडाच्या आसुरी विचारानें] महादबा हें पाहिलंस कां सोंग ? हा कोणी भामट्या घरांत शिरलाय आणि म्हणतो मी तुझा मामा आहे म्हणून ! काढ बरे याला बाहेर ! आतां हा मला भाची म्हणतोय, थोड्या वेळानं मला बायको सुद्धा म्हणेल !

महादबा:—हं ! उचल आपली पडशी.

मामा:—पडशीस हांत तर लाव, टाळकेंच सडकतो.

महादबा:—कारं मरतुकड्या, लयी त्वांड करतयास. हतून मुकाळ्यानं जातुयास कां—

मामा:—नाहीं जाणार. मी हिचा मामा आहे. काकासाहेब आमचे जांबई आहेत.

नीरा:—महादबा, थांब चौकीवरच्या पोलीसला आण बोलाऊन. त्याशिवाय ही पिडा नाही निघायची धरातून.

मामा:—शिपाई येऊं दे नाहीं तर शिपायाचा बापुस येऊं दे.

महादबा:—दावतुच तुला शिपायाचा बापुस.

मामा:—चांडाळणी कां असा सड घेतंस आपल्या मामाचां ?

नीरा:—सूड ? म्हणजे ? तुमच्या भाचीनं तुमचा सूड घ्यावा असं काही केलं आहे कां तुम्ही तिचं ?

मामा:—हो हो ! एका चांगल्या मातवर वकिलाशी लगीन लावून दिलें म्हणून तिचें डोकें फिरलें असें !

पोलीस:—काय भानगड आहे ?

नीरा:—(हळूच) या गृहस्थाचं डोकें फिरल्या-सारखें दिसतंय !

मामा:—(खवळून) हो हो, माझे टाळकें फिरलेंय.

पोलीस:—मग, चला वेळ सहा इस्पितळांत.

मामा:—अहो ह्या आपला एकत्र नको घेय एका. अहो ही काटी साफ खोटे सांगते. शपथ घेऊन सांगतां हो मी हिचा मामा आहे.

पोलीस:—अहो, त्यांचेच कां ? आमचे सुद्धा व्हा मामा. चला आमच्या घरी—हं ! घ्या पडशी

मामा:—अहो ! खरंच मी हिचा मामा आहे.

पोलीस:—नाहीं कोण म्हणतो ! तुम्ही त्यांचे मामा, आमचे मामा, गांवमामा आहांत, चला बातां

मामा:—(पोलीसाशी दोस्ती करीत) मय काय खुळा समजतां तुम्ही ?

पोलीस:—छे, छे, आपण फार शहाणे आहांत !

मामा:—अहो हवालादाससाहेब, खरंच मी हिचा मामाऽऽऽ ! (बाहेर, गाढव ओरडतं)

(पोलीस मामानां घेऊन बाहेर येतो—मामास गाढव दिसतें—' हाच तो ओरडणारा ' म्हणून त्याच्या वर चिडून काढीनं बडवतात. वाटेत काकासाहेब येतात—मामा ओरडा ओरडा करून नीरोविरुद्ध तक्रार करतात—पोलीस मामांस वेडा समजून घेऊन जातात.)

[वेड्याच्या इस्पितळांत मामा ' मी तुझा, मामा ' असें सर्वांस सांगत असतो.]

[काका द्रव्य मनाने परी येतात—काकी रडत नीरोविरुद्ध गाढ्याने सांगते.]

काकीः—केशव त्या चांडाळणीनं आज दुपारी अन्तर्धे केला. सारी आळी एक झाली होती. तिला आपल्या कुंकवाचा सुद्धा अभिमान नाही रे! कां असावा? म्हाताऱ्या सौभाग्याबद्दल कोणच्या तरुण पत्नीला अभिमान वाटेल?) सगळ्यांच्या देखत तिने तुला हजार शिनी मोजली.

काकाः—काय?

काकीः—(खोटा हुंदका जास्त जोराने देत) आणखी काय सांगू? कांठी घेऊन माझ्या अंगावर धांवली अन् मला मारलन् रे!

काकाः—काय? तुला मारलं तिनं?

काकीः—अरे! खोटं कां सांगलेय मी! आळी-तल्या कोणालाही विचार. तिला चांगली फोडून काढली पाहिजे! चल ही घे छडी! त्याशिवाय ती वडणीवर व्हड गप्पची घे अरे अति काय लल्लू? आमच्या यांना सुद्धा मला पुष्कळ वेळां मारलेय.

[वेशरमी! तेरा नाम हे काकी. शेक्सपिअरच्या रूपेने.]

काकाः—आण इकडे.

[काकींनी फुकल्यामुळे काकासाहेब कांठी घेऊन खांद्यावर वट वाजवीत नीरेच्या खोलीत अलि-काकींनी नीरेच्या खोलीत जोरात प्रवेश केला-परंतु तेथील पवित्र वातावरण व नीरेची पवित्र मूर्ति पाहून ते जागच्या जागी थबकले.]

काकीः—असा गप्प कां उभा? हो पुढे. (पुढे होण्याचं नैतिक धैर्य काकासाहेबांजवळ आहे कुठं?)

नीराः—मला नारायच आहे तुम्हांला?

काकीः—केशव, केशव, अरे असा पहात काय उभा राहिलास? अरे बांधो दोन छव्या ओढ नाही रे तुझ्या हातून नाहीच व्हायचं. यांचे भोज दाखविते.

[काकी छडी घेऊन पुढे सरसावतात.]

नीराः—हो! छडी खाली द्या! मला मारायचा तुम्हांला हक्क नाही. (काकी वचकतात—त्यांच्या हातून छडी पडते.)

काकीः—तोंड फोड, केशव तोंड फोड तें.

नीराः—निरपराधी माणसावर हात टाकणं फुकटच नाही.

काकीः—केश्या, केश्या, तूं अगदीच कसा नेभळा रे!

काकाः—काकी, तुम्ही तरी माझा थोडामा मान ठेवा. मला अगदी पोर कां समजतां तुम्ही? जा पाहू तुम्ही येथून.

काकीः—शेवटी मीच वाईट ना? जातें बाबा. (काकी जाते)

नीराः—(काकामाहेबांच्या पुढे छडी करून) था ही छडी, मारा. गाजवा नवरेपणाचा हक्क.

काकाः—नवरेपणाचा हक्क? आणि तूं मात्र आपला लीधर्म वगेर पाळतेस नाही!

नीराः—ज्या घरी म्हाताऱ्या पुरुषांना आपला धर्म सोडला त्या घरी स्त्रियांनी तरी आपला धर्म कां पाळावा?

काकाः—तुझ्यासारख्या वेशरम कुल्लेच्या तोंडी कुणी लागवं?

नीराः—(भयंकर चिह्नन) वेशरम कुल्ल्या? असा विचारी घाव घालून तुम्ही येथून जाणार? नाही! मी तुम्हांला केव्हांही जाऊ देणार नाही. तुम्हांला आपले ते घाणेरडे शब्द खरे तरी करून दाखविले पाहिजे. नाहीतर ते परत घेऊन माझी माफी तरी मागितली पाहिजे. मी अबला आहे, हिंदुस्तानांत जन्माला आले आहे, तरीपण मनुष्य आहे, मलाही कांही स्वाभिमान आहे. वाटेल तों आरोप मी सहन करणार नाही. सांगा! कुल्लेचे कोणतं लक्षण तुम्हां माझ्यांत पाहिलेत? इथं आल्यापासून मी कुणाला पत्रे खरडली, कोणा पुरुषाशीं हितगुज केलं, कुणाशीं फिदी फिदीं हंसले? कुणालाही विचारा घरापुढे मी केल्ली ही वाग काय सांगते? तशीच माझी ही खोली. ही जागा कुल्लेची आहे असं वाटतं तुम्हांला? एवढ्या पोक्त वयांत असले बेजबाबदारपणाचे शब्द तोंडातून काढलेत, कांही वाटलं नाही, तुम्हांला? तुम्हांला माझा संताप आला होता ना? मला वेतान फोडायची होतीत, किंवा तापलेल्या पळीनं डागायचं होतं, पण हा विचारी घाव घालायला

नको होतात. माझ्या मातापित्यांच्या फोटोसमोर, आणि या देवादिकांच्या तसबिरीसमोर तुम्हीं माझा अपमान केल्यात. एकाद्या हलकट खोलाही जे शब्द कोणी एकदम बोलले नसते, ते तुम्हीं मला बोललात.

(नीरेच्या या सत्य आणि सडेतोड बोलण्याने, काकासाहेबांना आपली चूक कळून आली. आपण नीरेवर केलेला आरोप सर्वस्वी खोटा आहे याची जाणीव झाल्यावर त्यांना पश्चात्ताप वाटू लागला.)

काका:—नीरे, नीरे, मला क्षमा कर.

('पति पत्निची क्षमा मागतो' ? छे ! हिंदु-पति-व्रतला ही न पटणारी गोष्ट आहे.)

नीरा:—नका, तुम्हीं हात जोडू नका.

काका:—माझे शब्द विसरून जा ! मला क्षमा कर. (जातात.)

नीरा:—त्यांनी हात जोडले ? क्षमा मागितली ? त्यांना मी टाकून बोलले ! चुकूळें कां मी—?

(अघाताला प्रत्याघात मिळाला म्हणजे अघात पुनः जोराचा येतो ! जोपर्यंत काकासाहेब अन्यायाने नीरेला विरोध करीत होते, तोपर्यंत नीराही नेटाने आपल्या तत्त्वाकरितां भांडत होती. परंतु काकासाहेब शरण येताच, नीरा भांब्यावून गेली. 'आपण चुकत तर नाहीं ना' असे तिला वाटू लागले. पण नीरे,)

—(रस्त्यावर भिकारी पोर गाणे म्हणत जालला आहे.)

भिकारी:—

मन सुद्ध तुझं गोष्ट हाये पृथ्वी मोलाची, ।
तू चाल पुढं तुला र गड्या भीति कशाची ।
पर्वा बी कुनाची ।

झेंडा भल्या कामाचा जो घेऊनि निगाळा,
कांटकुटं वाटंमंदीं वोंचति त्येला,
रगत निगल, तरी वी हंसल, शाबास त्येची ॥
तू चाल ॥ १ ॥

जो ओळखिनसे औक्ष म्हंजी मोटी लडाई ।
अन् हत्याराचं फुलावानि घांव बी खाई ।
गळ्या मंदी पडल त्येच्या, माळ इजयाची ।
तू चाल ॥ २ ॥

(परमेश्वर माणसांना माणसाच्याच रूपाने धीर येण्याकरतां असे दिव्य संदेश देतो.. यालाच कोणी 'बोला फोलाळा गांठ' असे म्हणतात.)

(काकासाहेब टपल पहात असतात.)

काकी:—कुणाची पत्रं आलीत ?

काका:—आमचे दिवटे चिरंजीव पंडितराव, दिवाळीला घरी येतो म्हणतात. आणि त्याच सुमाराला चित्राही एक दिवसाकरितां येणार आहे. तिचं इथं व्याख्यान आहे म्हणे.

(नीरा जात असतां 'चित्रा येणार' हें तिला कळतं. 'चित्रा'—'आपल्याबद्दल सद्गुणभूति दाखविणारी एकटोच व्यक्ति आपला एकच आधार'—ती येणार—हें कळल्यावर नीरेला किती आनंद झाला असेल.)

काकी:—छान ! दोन्ही मुलं दिवाळीला घरी येत आहेत—कसला रे विचार करतोस एवढा ? (सुखःदुख (चित्रा व पंडित) बरोबर येणार आहेत त्याचा ।)
(काकांना आनंद झाला, पण काकांचा भीति पडली. 'नीरेची एक सडकणारी मशाल आहेच, त्यांत चित्रेच्या सद्गुणभूतीचं तेल पडलं की आगीचा डोंबच व्हायचा.')

काका:—चित्रेला मी लीहिणार आहे, कां इकुडे येऊं नको म्हणून.

नीरा:—(काकुळतीनं) तसं करूं नये. चित्राताई येऊं देत इथं.

काका:—कशाला ? तिच्यादेखत आमची आणखी शोभा व्हायला ?

नीरा:—नाहीं ! त्यांच्यापुढं मी चांगली वागेन, देवाशपथ चांगली वागेन. चित्राताई येऊं देत इथं !

काका:—(नीरेची सद्गुणभूति मिळविण्याकरितां)
बरं ! बरं !

('चित्रा येणार' चित्रा येणार'? नीरेचा आनंद गगनांत मावेनासा झाला. आपला आनंद ती अक्का-शिवाय कोणाजवळ व्यक्त करणार?)

(नीरा आनंदानं माडीवर गेली. त्याचवेळीं अक्का नीरेचं आवडतं-रेकॉर्ड लावित होती.)

नीरा:—अक्का, तुला एक गंमत कळली कां?
आपल्या चित्राताई येणार आहेत इथं !

काका:—केव्हां ?

नीरा:—दिवाळीला !

अक्का:—पण ताई ! दिवाळीला तर अजून पुष्कळ अवकाश आहे नाही ?

नीरा:—पुष्कळ कुळ्या ? खुळी कुळी ? कांही तरीच बोलतेस !

अक्का:—अहो, हा श्रावण आहे ! तुम्हांला काय वाटलं की उद्यां दिवाळी आहे ?

[वेळ कुणाकरताच थांबत नाही. वर्षांमागून वर्षे भारभर जात असतात—आणि कोणालाही त्याची जाणीव होत नाही, पण नीरेला तीन महिने तीन युगांसारखे वाटले असतील.]

नीरा:—होय ! मला तसंच वाटलं. श्रावण, माद्रपद-आश्विन, श्रावण-माद्रपद—

अक्का:—

मादव्यांत येती गौरी गणपति
उत्सवा येई बहार ।

मेळे आरास करोनि, गाती हंसुनि नाचुनि,
ध्वनि त्यांतही गाजे,
महा भारत त्रिराजे । जगा दिपावित तेजें ॥

नवरात्र पूजेचि आश्विन शोभा,
करिती नारी शृंगार,
लेऊनि वसनं मजेदार, गळां विविध अलंकार,
ध्वनि त्यांतून नितादे ॥

॥ अहा भारत ॥

आली दिवाळी, भूवन उजळी,
आनंद घे अवतार ।

दीपक नर्मांचे भूवरी येती,
मुदित हृदय, सजति करिती,
सकल जन विहार ।

माला तोरणं फुलांची,
वसनं भूषणं जनांची ।

शोभा पाहुनि धरेचि,
मनीं स्वर्गही लाजे ॥ अहा भारत ॥

(दिवाळी आली—काय लोकांचा उत्साह—सर्व वातावरण आनंदानं भरून गेलं—नीरा व अक्का अंग-पात रांगोळी काढीत बसतात—चित्रेच्या स्वागताची तयारी होती ती, ठण-ठण-ठण, चित्राताई आल्या ! अक्का दुडदुड धावत चित्राताईचं स्वागत करायला गेली. जणू कांही लवंगी फटाक्याची माळच:) [काकासाहेब वरून खिडकीतून चोरून पहातात. नीरेला 'शरण चिठ्ठी' दिल्यानंतर तरुण दिसण्याकरतां कल्प करण्याचं त्यांनी सोडल्यामुळं त्यांच्या केंसांना पांढुरकी कळा आली होती. चेहरा निस्तेज दिसत होता.]

[चित्रा आली, नीरेनं चित्रेची मूर्ति आपल्या हृदयांत कोरलेली असल्यामुळं तिनें चित्रेला ओळखलं, पण चित्रा विचाऱ्या नीरेला कशी ओळखणार ?]

नीरा:—नाही पयची ओळख आपल्याला, कारण आपण मला कधी पाहिलेलंच नाही.

(काकांस चित्रा भेटतं.)

चित्रा:—काकी, ही नवी मुलगी कोण ?

काकी:—ही ना बया ! केशवाची नवी बायको.

[काकी ! छान ओळख करून दिलीत.]

चित्रा:—काय ? शेवटी काकांनीं लग्न केलंच

काकी:—हो ! पण ही बया अशी प्रदरांत

अकता पडल्या पासून तिनें अगदीं जीव खाळा

तिला नवरा आवडत नाही, सासर आवडत नाही, इथल काही आवडत नाही हो तिला.

चित्रा:—कां आवडावं? काकांच्या मानानं ती किती लहान? त्यांनीं कां बरं तिचा असा गळा कांपला !!!

(व्याख्यानाचं आमंत्रण येतं.)

गृहस्थ:—व्याख्यानाची सर्व तयारी झाली आहे. आपण लवकर चलावं.

(काकासाहेब अस्वस्थपणें फिरत आहेत. काकी येते)

काकी:—अरे आज आंधोल करणार कीं नाही.

काका:—चित्रा कुठं आहे ?

काकी:—ती, अक्का, तुमच्या त्या निराबाई, सगळ्या व्याख्यानाला गेल्या आहेत.

(काकासाहेब जात असतां पंडीत येतो.)

पंडीत:—गुड मॉर्निंग फादर ! कसं काय ? आम्हाला नव्या आईसाहेब आणल्यांत म्हणे, ओ, थॅक्यू !

(मिस्टर पंडीतराव, आपण नुकतेच विलायतच्या बोटीवरून उतरलेले दिसतां ! पंडीत काकासाहेबांस सिगरेट ऑफर करतो. काका रागानें पाहतात.)

पंडीत:—भुले ! अहो, पहातां काय ? थॅक्स तरी या. साथी एंटिक्रेटही पाळत नाही ! अफसोस !

काका:—पंडीत ! तुला काही लाजलज्जा आहे ?

पंडीत:—ओं ? काय चुकलं बुवा ? तुम्हाला नेहरू पितापुत्रांची गोष्ट माहीत नाही वाटतं ? खुद्द मोतीलालजींनीं एकदां जवाहीरलालजींना सिगरेट ऑफर केली होती, आतां हा जवाहीर मोतीलालजींना ऑफर करताय-वेल पण—

(मि. पंडीतराव ! थोरामोठ्यांचं तंतोतंत अनुकरण करीत असतांना, त्या थोरानीं केलेल्या देशसेवेसारखी 'किरकोळ' गोष्ट आपल्या 'व्यापक' नजरेंतून निसटली असल्यास नवल नाही.)

काका:—पंडीत तुला असला फाजिलपणा करा-यचा असेल तर आलास तसा परत जा.

पंडीत:—(तोंडांत सिगरेट धरून साहेबी बोंबड्या आवाजांत) नो नो, डॅडी, मला परत जाण्याची बिलकूल धाई नाही.

(काकी, स्वयंपाक करीत असतां पंडीत येतो.)

पंडीत:—(विलायती ऐंटीनं) वेल. श्रीमंती गंगा काकीसाहेब !

काकी:—अगबाई ! केव्हां आलास रे ?

(पंडीत सिगारेट ऑफर करतो)

काकी:—ए ऽ मेल्या !

पंडीत:—ओ ऽ सॉरी. तुम्ही सिगारेट ओढत नाही, नाही कां ? आमच्या बॉम्बेला बायका सिगरेट ओढतात बुवा ? (काय ही मुंबईच्या स्त्रियांची बदनामी ? याच्यावर पीनल कोठांतील भाषण बंदीच १४४ कलम लागू केले पाहिजे.)

काकी:—पण ही तुझी बंबे नाही ?

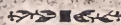
पंडीत:—ओ आय फरगॉट. विस झ जंगमपूर ओल्ड रॉटच टाउन.

काकी:—मराठीत बोल ना मेल्या ? आणि हे रे काय परकर नेसलास ? (सबब आयुष्यांत प्रथमच मार्मिक बोललांत, काकी !)

पंडीत:—परकर ! वा : ही विजारीची नवी फॅशन आहे.

काकी:—अरे, पण या घोळीत पाय आहेत का तुझे ?

पंडीत:—काकी ग्रँड !! फारच विनोदी आहात बुवा तुम्ही !!

(चित्रा व्याख्यानाहून येते-काकी भेटते)

चित्रा:—काका कुठं आहेत ? आल्यापासून मी त्यांना भेटलेच नाही.

काकी:—पुढच्या मार्गीत असेल बघ ! पंडीतही मधाराचीच आलाय.

चित्रा:—पंडीत इथं आलाय ?

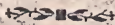

(काकासाहेब एकादा सुद्धां केस पांढरा राहूं न देण्यांत तेवढी दक्षता बाळगीत—तितकेच त्यांचे चिरंजीव चेहऱ्यावरील लहानशी पुटकुळी सुद्धां नाहीशी करण्यांत दक्ष आहेत. पंडांतराव गाणे गुणगुणत असतां नीरा तेथून जाते. पंडीत काकांस.)

पंडीतः—काकी ! अं S S कोण ? (कां ? फारशी चौकशी ?)

काकीः—(हेयाळणीनें, बेपर्वाईनें व तुच्छतेनें) तुझ्या नव्या आई !

पंडीतः—हं S S ! ओ S S चांगिंग. आपली मुंबईच्या हायस्कुलांतली ओळख विसरलां नसालच अच्छा ! आईसाहेब आपल्या या बालकावर कृपा असली.

[चित्रा व काका]

काकाः—आपल्या थोरपणानं तूं मला धन्य केलंस ? तुझा हा वाढता लौकिक पाहून मला फार आनंद होतो. (चित्रेनें उठून जावें म्हण साहेब चुळवुळ करतात.)

चित्राः—काका ! मला माझी कांही बोलायचंय !

काकाः—(लक्षाचा विषय पृथीनें) हो, हो, बोलायचंय ना ? बोर की ! अरे हो, बरी आठवण झाली. मला एका पक्षकाराच्या कामा- करितां जरा बाहेर जाऊन आले पाहिजे. पंधरा मिनिटांत आलोच परत; मग बोलू आपण स्वस्थ- पणानं ! मी बहुशः लवकरच येईन—कदाचित् उशीर लागेल—माझी वाट नकाच पाहू—कदाचित् फार वेळ होईल ! (काका जातात.)

[स्वयंकाशरीत नीरा चटणी वाटीत आहे—चित्रा येते.]

चित्राः—मी येऊं का थोडी, मदतीला ?

नीरेः—छे ! कांही नको. काम तरी काय आहे असं !

चित्राः—पण तुम्ही तर भारी दमलेल्या दिसतां !

काकीः—कांही नको कौतुक करायला. घर कामांत बाईसाहेबानीं आजच कुठं लक्ष घातलंय.

नीराः—चित्राताई ! आतां चार दिवस रहाणार ना ?

चित्राः—मी आनंदानं राहिलें असतें, पण परवां दुसरीकडे व्याख्यान आहे. परत येतांना मात्र इथं जरूर येईन.

(काकासाहेब चित्रेला टाळण्याकरितां घराबाहेर पडले—ते गांवा बाहेर लांब टेकडीवर गेले—काय ही तुमची परिस्थिति काकासाहेब ? चित्रेला टाळण्याकरितां तुम्ही टेकडीवर आलांत खरें पण बरोबर असलेल्या आपल्या सदसद्विवेक बुद्धीला तुम्ही कसे टाळणार ? चार वाजले—सहा वाजले—आठ—नऊ—रात्र झाली काकासाहेब तुम्ही इथं किती वेळ थांबणार ? चला घरी आतां चित्रा निजली सुद्धां असेल.)

(रात्रां साडेनऊ दहाची वेळ—चित्रा व नीरा नीरेच्या खोलींत झोपण्याच्या तयारीत आहेत. नीरा तिच्या वडीलांनीं शिकविलेल्या त्यांच्या आवडत्या लॉग फेलो या कवीच्या 'साम ऑफ लाईफ'—'जीवित महिमा'—मधील निवडक कविता म्हणत आहे. चित्रा गाण्याशीं समरस झाली आहे.)

In the world's broadfield of battle
In the bivouac of life

Be not like dumb, driven cattle
Be a hero in the strife.

‘ अफाट पैशा विश्वरणांगणि
जीवितयुद्धचि चालतसें
त्यांत लढोनि बहु धीरानें
नांव गाजवा ‘ शूर ’ असें
मुकी विचारों कुणी हका
अशीं मेंढरें वनूं नका ’

(वडीलांची ही उदात्त शिकवणूक आपल्या आयुष्याचें
ध्येयच ठरवून सांप्रमाणेंच नीरा वागत नव्हती कां ?)

Let us then be up and doing
With a heart for any fate
Still achieving still pursuing
Learn to labour and to wait.

उठा उठा तर निजूं नका ।
‘ होईल कैसे ’ म्हणूं नका ।
कशाहि विघ्ना भिजूं नका ।
दीर्घोद्योगा सोडूं नका ।
‘ धीर धरी तो गंभीर ’ असें शिका
शिका रे विसरूं नका ॥

(याप्रमाणेंच प्रतिकूल परिस्थितीशी व अन्यायाशीं
एकटी असहाय नीरा धैर्यानें झगडत नाही कां ?)

Not enjoyment and not sorrow
Is our destined end or way
But to act, that each tomorrow
Find us farther than today.

सुखदुःखाचे भोग भोगणें हा मुळि
‘ जीवित हेतु ’ नसे ।
उद्यां आजच्यापेक्षां कांहीं
पुढेचि जाऊं करा असें ॥

Lives of great men all remind us
We can make our lives sublime
And departing, leave behind us
Foot prints, on the sands of time,
Foot prints, that perhaps another
Sailing over life's solemn main,
A Forlorn and shipwrecked brother,
Seeing, shall take heart again.

थोर महात्मे होऊनि गेले
चरित्र त्याचे पहा जरा ।
‘ आपण त्यांच्या समान व्हावें ’
हाच सांपडे बोध खरा ॥
जग हें त्यजितां भवसागरिच्या
वाळवंटिवर तरी जरा ।
चार पाऊलें उमटवुं अपुलीं,
ठेवुं खुणेचा मार्ग बरा ॥
जीवितसागर दुस्तर मोठा
त्यातुनि जाण्या पैलतिरा ।
खटपट करितो, गोते खातो,
निराश होऊनि जाय पुरा ॥
अशा नराच्या दृष्टिस पडतां
तींच पाऊलें जरा जरा ।
कोणि म्हणावें नाहीं म्हणुनि ?
येईल त्याला धीर बरा ॥

(हेच जण काय नीरेचेहि विचार नव्हते काय ?
आपल्या सडेतोड वागण्याचं फळ आपल्याला जर
आपल्या आयुष्यांत मिळालें नाही तरी आपली ही
शिकवणूक आपल्यासारख्याच परिस्थितीत सांपडलेल्या
‘ दुसऱ्या कोणास ’ मार्गदर्शक व्हावी अशी तिची उत्कट
इच्छा होती.)

(पण आपलें आयुष्य आपण केवळ दुसऱ्याच्या सुखाकरिता खर्च करायचं? आणि आपल्या स्वतःला मात्र आपला कांहीही अपराध नसतांना तिळमात्र सुख मिळूं नये, उलट सर्व आयुष्य दुःखांत जावें, या विचारानें तिला खंत वाटल्यामुळेंच तिच्या डोळ्यांत अश्रु आले नसतील का?)

चित्रा:—कां ?

नीरा:—मला आठवण झाली.

चित्रा:—कुणाची ?

नीरा:—माझ्या मातापित्यांची. त्यांना हें गाणें फार आवडत असे.

चित्रा:—खरंच. धन्य तुझे आईबाप ! त्यांनी तुला किती चांगलें शिक्षण दिलें.

नीरा:—मी मोठें नांव मिळवावें अशी त्यांची फार इच्छा होती. पण ते निघून गेले, आणि मी दुर्दैवाच्या फेऱ्यांत सांपडलें. आतां सगळीकडे अंधार अंधार दिसतोय मला ! चित्राताई, या पुढे मला कधीच प्रकाश दिसणार नाहीं कां हो !

चित्रा:—असं कां म्हणतेस ? रात्रीनंतर दिवस येतोच. मघा तूं गाण्यांत काय म्हणालीस ! Learn to labour and to wait ! 'तपश्चर्या करीत रहा आणि वाट पहा' तुला प्रकाश खात्रीनं दिसेल.

नीरा:—प्रकाश ?—(बाहेर कुणीतरी दिवाळीत आकाशांत सूरू करून उडविलेला बाण फुटून त्याच्या ठिकऱ्या ठिकऱ्या उडतात. चित्रा म्हणत असलेला 'प्रकाश' नीरेला अशाच स्वरूपांत तर दिसणार नसेलना ?)

(रस्त्यांत लोक फटाके भुसनळे बगैरे उडवीत आहेत. एक व्यक्ति खिन्नपणें आपल्याच विचारांत इल्लूं-इल्लूं येत आहे—पोशाख अस्वाव्यस्त झालेला !—खिशांतून बाहेर काढलेलें घड्याळ तसंच लोंबकळत आहे !—अंगावर भुसनळ्याच्या ठिणग्या उडल्या तरी—सुद्धां लक्ष नाही ! काकासाहेब तर नव्हेत हे !

(चित्रा व नीरा—नीरा रडत असते—चित्रेला मिठी मारते.)

चित्रा:—झालं कां तुझें मन हलकं ? मी विचारूं तुला कांही ? चमत्कारीक वाटून घेऊं नकोस. खरंच, तुझ्या या असल्या त्राग्यानें तुझंच दुःख नाहीं कां वाढतं ?

नीरा:—दुःख कितीही वाढूं दे, मी सहन करीन, पण अन्याय मुळीच सहन करणार नाहीं. आल्या प्रसंगापुढें मी वाकेन तर माझी सारी तपश्चर्या नष्ट होईल.

चित्रा:—तपश्चर्या—?

(काकासाहेब खोलीबाहेर उभे आहेत—चित्रा व नीरेचें बोलणें ऐकतात.)

नीरा:—हो ! माझी ही तपश्चर्या, त्राग्याचें चांगलें जगाला कळेल, आणि त्यामुळें म्हातारपणीं बांशिंग बांधणाऱ्या नरपशूनां दहशत बसेल. नीरेसारखी राक्षसीण आपल्या बाव्याला येईल कीं काय, या भीतीनं ते जागच्या जागीं गारठतील, आणि अशा स्थितींत एखाद्या कुमारीकेंचा गळा जरी वांचला तरी माझ्या तपश्चर्येचें सार्थक होईल.

चित्रा:—खरंच ! किती विचारी आणि स्वाभिमानी सुलगी आहेस. तुझ्या सारखीच्या जन्माचें मातेरें माझ्या वडिलांनीं करावें किती श्रमेची गोष्ट आहे—

नीरा:—नका, तुम्ही वाईट वाटून घेऊं नका. अग्रीं गोष्टींत मला एक समाधान मिळलं आहे.

चित्रा:—कोणतं ?

नीरा:—तुमच्यासारख्या थोर स्त्रीची आई होण्याचें ! म्हाताऱ्या नवऱ्याची बायको होऊन मी जरी दुःखाच्या खाईत पडलें असलें, तरी हिंदुस्थानला भूषण झालेल्या चित्रेची मी आई आहे, या एकाच समाधानांत मी सारी दुःखे विसरून जाईन.

(काकासाहेब दोघींचें संभाषण ऐकतात. आतां-
पर्यंतच्या घटनांमुळे अगोदरच खचलेल्या काकासाहेबांना
वरील संभाषणांमुळे फारच जोराचा धक्का बसून ते
कोलमडतात ! आजपर्यंत झगडणाऱ्या काकासाहेबांच्या
मनांत स्वच्छ क्युले दिली की ' आपण चुकलों '. ते
' म्हाताऱ्याची बायको, म्हातारा ' असें पुटपुटत आपल्या
माडीत येतात. संवयीप्रमाणें त्यांचें लक्ष घड्याळाकडे
जाताच तें बंद पडलेलें दिसतें. ते चिडतात. पाण्यांत
बुडणारा माणूस तळाशीं जाण्यापूर्वी वर येण्याकरितां
शेवटची उसळी घेतो, त्याप्रमाणें काकासाहेबांच्या
मनांत एक शेवटची उसळी घेतली. सर्व शक्ति एक-
वटून त्यांनीं लंबकाला एक जोराचा धक्का देऊन
घड्याळ चालूं केलें. जणूं काय स्वतःचें तत्त्व सिद्ध
करण्याकरितां शरीरांतील उरल्या मुरल्या सर्व शक्ती-
नांच ते शेवटचा जोराचा धक्का देत आहेत. या
उसऱ्या अवसानानें ते आरशाजवळ येतात व कलपाच्या
सामानावरची साचलेली तीन महिन्यांची धूळ झटकून,
कलप करण्यास मुरवात करतात.)

(कलपाचा ब्रह्म मिशीवरून फिरवणार तोंच खड-
बडून जागी झालेली त्यांची सदसद्विवेक बुद्धि प्रति-
बिंबाच्या रूपानें म्हणाली.)

प्रतिबिंबः—कलप लावून तूं तरणा होणार ? केस
काळे केले म्हणजे तारुण्य येत ?

काकाः—कां येऊं नये ? काळ्या केसांशिवाय
मजजवळ काय कमी आहे ?

प्रतिबिंबः—मुख ! तुझे पांढरे केस तूं काळे
करशील पण तुझे म्हातारें मन तरुण कसं होणार ?

काकाः—माझें मन म्हातारें ?

प्रतिबिंबः—हो, हो, या निःसत्त्व मनानें तू
नोरेच्या तरुण मनाची भूक कशी भागवणार ? तिनें
तुझ्या कोणत्या गुणावर भाळवें ?

काकाः—कां ? मी तरुणाइतकाच रंगेल आहे.
माझ्या अंगांत तितकीच धमक आहे.

प्रतिबिंबः—धमक ! उसनी—(ढं ५ म् ! बाहेर
एक फटका उडाला.)

काकाः—उसनी ? (भुस नळ्याच्या आवाजा-
प्रमाणें फुसकी.)

प्रतिबिंबः—हो, हो, उसनी, तुझ्या त्या कलपासारखी,
तरुण मनाची बतावणी तूं किती वेळ करीत रहाणार ?
पहा एकदां नीट आपल्याकडे ! आहेस तूं तरुण ?
जर तूं तरुण असतास, तर नोरेपुढें कां नरमतास ?
सोंग तूं रोमरोमांत म्हातारा आहेस की नाहीं—?
म्हाताऱ्या माकडा—(प्रतिबिंब हेटाळणीनें विकटपणें
हंसते.)

काकाः—चुप, वटवट बंद कर, मी तरुण आहे,
तरुण आहे, तरुण आहे—(काकासाहेब चिडून आरसा
फोडतात—काकासाहेब ! तुम्ही आरसा फोडला !
आपली सदसद्विवेक बुद्धी दावून टाकण्याचा प्रयत्न
केलात—पण त्यामुळें तुम्हीं आपले शत्रु—खरे मित्र—
वाढविलेत. पण तें पहा आरशांतील प्रत्येक तुकड्यांतील
प्रतिबिंब—तुमची सदसद्विवेक बुद्धि—तुम्हांलां हंसत
हीनवीत आहे.)

१ लें प्रतिबिंबः—म्हातारपणीं लग्न करायला शरम
नाहीं वाटली ?

२ रें ,,—मुख आहेस तूं !

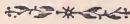
३ रें ,,—नात शोभणाऱ्या मुलीशी लग्न केलेस—!

४ थं ,, — केवडा गाढवपणा केलोस हा !

५ वें ,, — थूः तुझ्या जिण्याला— !

(सर्वे प्रतिघिबें हंसतात—काकासाहेबांचा धीर सुटतो—ते कोलमडून पडतात—

(चित्रा जाण्याच्या तयारीत—दुःखी नीर—त्रिचा नीरेला उपदेश करते.)

चित्राः—तपश्चर्या करीत रहा आणि वाटे पहा.
तुला प्रकाश खात्रीने दिसेल.

(प्रकाश एकदम नाहीसा झाल्यावर अंधाराची तीव्र जाणीव होते—चित्रा गेली—नीरेच्या डोळ्यापुढे अंधेरी आली—नीरा चित्रेच्या वाटेकडे पहात उभी राहिली—काकी नीरेजवळून गेल्या, जातांना नीरेकडे (नेहमीच्याच) तिरस्काराने पहाण्यास मात्र त्या विसरल्या नाहीत—गलीत काकासाहेब भीतल्या नजरेने पहात तिच्या जवळून गेले—बेशरम पंडीतनें जातां जातां तिच्या तोंडावर धूर सोडला—नीरेनें कुणाकडेच लक्ष दिलें नाही—चिसुकली अवका मात्र प्रेमानें तिच्या जवळ आली. स्निग्ध मनः—स्थितांत ती माडीवर आली—तिच्या मनाचा खिन्नपणा बालविण्याकरितां चतुर अकानें नीरेच्या आवडीची रेकॉर्ड लावली—निमित्तच शोधणारा लोचट पंडीतराव ती ऐकून वर आला.)

नीराः—तुम्हां कां इथं ? बाहेर व्हा पाहू !

पंडीतः—ओं ? हें घर माझ्या वडिलांचं आहे.
(वकीलाचा मुलगा.)

नीराः—पण या खोलीवर माझी सत्ता आहे.
मुकाब्यानं बाहेर व्हा.

पंडीतः—(कोळगेपणानें) सुंदर ! किती मोहक दिसतां या वेळां !

नीराः—निलेज जनावरा !

पंडीतः—वाः ! प्रेस फुल ! किती नॅचरल अँक्टिंग आहे. (नीरा छडी घेते.) मला मारणार तुम्ही ? हाः हाः !

नीराः—बाहेर हो !

पंडीतः—(सिनेमांतील इष्काचा संचार होऊन) मार डाला, महाराष्ट्राच्या भेटा गावों मार डाला— इत्यांत काकासाहेब वर येतात.)

काकाः—पंड्या ! काय चालविले आहेस हे ! कांहीं लाजलज्जा !

पंडीतः—मी लाजुं ? कां बुवा ? मी काय म्हातार-पणीं लग्न करून असली—

काकाः—करंथ्या तोंड आवर !

पंडीतः—खामोप छिज !

काकाः—चांडाळा, तुझा गाढवपणा कळसाला पोंचला.

पंडीतः—अं S ? कसं म्हणालांत गाढवपण कळसाला पोंचला. ठीक. पण कुणाचा ?

काकाः—बोल. माझ्या गोजिरवाण्या बच्चा आणखी बोल. आपल्या पित्याच्या तोंडावर हजारदां थूक.

पंडीतः—ओ. फादर ! सिप्थी इमॅटिक, काय प्रिपिंग सिच्युएशन आहे ही ? तुम्ही असे चवताळलेले उभे, मी असा हीरोप्रमाणें आणि इकडे ही रंगेली हिरोइन—मार डाला, [खरोखरच त्याच्या हातावर मार वसला—नीरा रागानें त्याच्या अंगावर छड्या ओढीत होता.]

पंडीतः—मेले—मेले.

नीराः—मर ! पुरता मर !

पंडीतः—कैदासणी, हात आवर, काकासाहेब तुम्ही तरी सोडवा, राक्षसणी काय हें ?

नीराः—हें घर आहे, थिएटर नव्हे, आणि तूं एखाद्या बाजारबसवीपुढें उभा नसून एका कुलीन तरुणीपुढें उभा आहेस, समजलं ?

पंडीतः—समजलं ! चुकलों-क्षमा करा.

नीराः—तसं नाहीं, उठ पायां पड. माझ्या नाहीं, आपल्या पित्यांच्या, ज्यांचा तूं अपमान केला आहेस त्यांच्या.

(पंडीत नाईलाजानें काकासाहेबांच्या पायां पडतो.)

नीराः—पंडीतराव ! हा प्रसंग कसा काय वाटतो आपल्याला ?

(पंडीत तिच्याकडे रागानें पहातो—नीरा छडी मारून हांकलून लावते—पंडीत बाहेरूनच ओरडतो.)

पंडीतः—नीरे ! घराबाहेर ये म्हणजे सांगतो तुला. भर रस्त्यावर तुझी नाही अन्नु घेतली, तर नांवाचा पंडीतच नाही. (दुवैलाची पोकळ बडबड.)

नीराः—यापेक्षां निर्वंश झालेला काय वाईट ?

(नीरेचें हें धैर्य पाहून काकासाहेब चकित होऊन उभे असतात.)

नीराः—तुम्ही असें उभे कां ? तुमच्या मुलाला मारलं म्हणून तुम्हांला माझा राग आला ? तुम्ही माझ्याकडे असं काय पहातां ?

काकाः—नीरे ! मला धावतेस ? एका पापी तरुणाच्या नेमळट बापाला भितेस ? तुझ्यांत विलक्षण सामर्थ्य आहे. खरंच तूं किनी तेजस्वी मुलगी आहेस. तुझा पति व्हायला मी सर्वस्वी नालायक आहे. नीरे

तुझ्या कपाळीचं तें कुंकू पुसून टाक. या नेमळट नवऱ्याच्या नांवानं लावलेलें कुंकू टाक पुसून.

नीराः—काय ? काय सांगतां हें भलतं ?

काकाः—भलतंच नाही, योग्य तेंच सांगत आहे. आपलं म्हातारं सौभाग्य नाहीसं कर.

नीराः—सौभाग्य नाहीसं करूं ? किती अभद्र बोलता तुम्ही.

काकाः—याला तूं अभद्र म्हणतेस ? आजपर्यंत अन्यायाशी झगडणारं तुझं शूर मन, कुंकू पुसून टाकाला कां कचरावं ? (बाहेर मळवट भरलेल्या कडक लळमीचा खेळ चालूं असतो.)

नीराः—अन्यायाशीं झगडणारं मन ! अन्यायाशीं झगडणारं मन, तरुण होतं, चिडलेलं होतं, पण तें हिंदु संस्कारांत मुरलेलं होतं. त्याला ही कुंकू पुसायची कल्पना पटत नाही.

काकाः—कां पटूं नये ? ज्या कुंकूवाविषयी कुणा-लाही प्रेम वाटणार नाही, ज्या सौभाग्याचा कुणीही अभिमान धरणार नाही, तें नाहीसं करायला तुज्या दुःख कां वाटवं ? तें कांहीं नाही. धर्माच्या नांवानं तुझ्यावर लादलेलं हें सौभाग्य मीच नाहीसं करतो.

नीराः—काय अनर्थ केलांत तुम्ही ? माझं कुंकू पुसलंत ? कां असा अपशकून केलांत ?

(नीरा फणेशी पेटी घेऊन कुंकू लावूं लागते)

काकाः—नीरे, हात थांबव, कुंकू लावूं नकोस. शपथ आहे तुला तुझ्या आईबापांची.

नीराः—शपथ ! असली भयंकर शपथ घालून तुम्ही माझा सड कां घेतां ?

(काकासाहेब जातात-नीरा कुंकू लावण्याकारितां फगेरी पेटी घेऊन बसते-तिला आपलं कुंकू पुसलेलं कपाळ आरशांत दिसतं.)

नीरा:—नीरे सुटलीस ! म्हाताऱ्या नवऱ्याच्या कचाट्यांतून सुटलीस. इतके दिवस झगडल्याचं सार्थक झालं-आनंद-आनंद !—(बाहेर कडकलझमी हंस्ते—हा: हा: हा) कोण हंस्लं ? सीनामाई. तूं हंस्लीस ? तुलाही आनंद झाला ? (बाहेर कडकलझमी आसूड मारते-नीरेचें अंग थरारते.)

नाहीं मग कां हंस्तेस ? माझ्या कपाळाला कुंकू नाही म्हणून हंस्तेस ? [हा: हा: हा:—]

काय मी विधवा ? नाही खरंच मी विधवा नाही, माझे पति जिवंत आहेत. त्यांनींच माझं कुंकू पुसलं हो.

[कडकलझमी आसूड मारते-हंस्ते-हा: हा:]

नका ! हंसं नका ! लावते मी कुंकू—(हा: हा: हा: हा:) पण मला त्यांनीं शपथ घातली. खरंच मी नाही हो कुंकू पुसलं. माझं पाडरं कपाळ पाहून मला हंसं नका. मी विधवा नाही, माझे पति जिवंत आहेत थांबा मी आतांच त्यांच्याकडे जाते आणि त्यांच्या हातूनच मळवट भरून घेते.

(नीरा कुंकूवाचा करंडा घेऊन काकासाहेबांकडे जाण्यास निघते-कुंकूवाचा करंडा पडतो. कडकलझमी किंचाळते-नीरा घाबरते-कुंकू करंडांत भरून जाते.)

(काकासाहेब खिन्न होऊन विचार करीत बसले आहेत. त्यांच्या डोळ्यापुढं एक अस्पष्ट आकृति उभी राहिली-काकासाहेबांनी नीट पाहिलं. कुंकूवाचा करंडा घेऊन नीराच उभी होती.)

नीरा:—मी चुकलं ! क्षमा करा, मला कुंकू लावा.

काका:—नाहीं, तुला कुंकू लावायचं कारण नाही. तुझा नवरा मेल.

नीरा:—नका हो असं कांहीं बोलं. मीपुढं फार चांगली वागेन. तुमची सेवा करीन. पण मला आवां कुंकू लावा.

काका:—मी तुला कुंकू लावतो. पति म्हणून नव्हे पिता म्हणून.

नीरा:—पिता ? मी तुमची मुलगी ? काय भलतंच बोलतां हे ?

काका:—भलतंच नाही ! मागें तूंच एकदां म्हणाली होतीस, की तुम्हीं माझे वडील आणि मी तुमची मुलगी असते तर किती बरं झालं असतं.

नीरा:—पण छे न पटणरी गोष्ट आहे. धर्मीला हें कसं पटेल ? जगाला हें कसं पटेल ?

काका:—कशाला विचार करतेस त्या धर्माच्या आणि त्या जगाचा ? ज्या जगाला एका जखलड म्हाताऱ्यानें लग्न केलेलं पडतं, त्या जगाला त्या म्हाताऱ्यानं आपल्या पवित्र, शुद्ध, आणि तरुण बायकोला आपली मुलगी म्हटलेलं जर पडलं नाही, तर काय पूर्वा त्या जगाची ? आणि जगाला तें नाही पडलं तरी तें चुकीचं आहे, आहे अयोग्य आहे, अनिष्ट आहे कां ? तें कांहीं नाही, रुडीच्या गाळांत रतलेल्या या धर्माची-समाजाची, आणि जगाची मला पूर्वा नाही.

नीरा:—खरंच तुम्हीं किती थोर आहांत !

काका:—थोर ! ज्यानं तुला फसविलं तो थोर ? नाही ! ज्यांच्या पोटीं तूं जन्माला आलीस ते तुझे आई बाप थोर, तुझी तपश्र्चर्या थोर.

(आजपर्यंत काकासाहेबांच्या बरोबर अत्यंत तिर-स्कारानें वागणारी नीरा एकदम काकासाहेबांच्या पायांवर

पडली, काकासाहेब तिला आज आपल्या वडीलांप्रमाणेच वाटत होते.)

नीराः—तुमच्या सारखा अनुभवी विचारी माणूस—!

काकाः—तो सुद्धा चुकतो. बाळ, मी अनुभवी म्हातारा असलो तरी मनुष्य होतो, माझ्या म्हाताऱ्या जिवालाही वाटलं, की, मलाही आपलं प्रेमाचं हक्काचं कुणीतरी असावं, पण माझ्या स्वार्थाचा विचार करतांना, मी तुझा गळा कापीत होतो, हें माझ्या लक्षांत आलं नाही. पण आतां काय उपयोग या बोलण्याचा ? जा बाळ स्वस्थ विभ्रांति घे. (नारा जाते.) अरेरे ! असल्या घाणेरड्या लप्याचं बंधन तोडायला सुद्धां मृत्यू शिवाय दुसरा मार्गच नाही.—मृत्यू—!

(पाल चुकचुकली ! काकांनीं दोन तीन रात्रां विचारांत घालविल्या. 'नीरेची सुटका कशा करावयाची आपण तिला मुलगी मानली तरी कायदा व समाज आपल्याला तसें मानूं देत नाही' हे विचार काकासाहेबांच्या पश्चात्ताप दग्ध मनांत सारखे येमान घालीत होते. 'आपल्या मृत्युशिवाय नीरेची सुटका होणें शक्य नाही, व आपण तिच्या संबंध आयुष्याची नासाडी करून तिच्यावर केलेल्या अन्यायाचें परिमार्जन मृत्यूचें दान दिल्याशिवाय होणार नाही' अशी त्यांची खात्री झाली.)

[मृत्यू ! मृत्यू !! मृत्यू !!! काकासाहेब दिवस रात्र विचारांत घालवित होते—घडगळाची टिक् टिक् सावकाश चालू होती. तिरस्कारानें काकासाहेबांनीं त्या 'म्हाताऱ्या' घडगळाकडे पाहिलें—घडगळाचा त्यानां राग आला—इतके दिवस घडगळ चालूं ठेवण्याचा आग्रह करणाऱ्या काकासाहेबांनीं आपण होऊनच घडगळ बंद केले. आपल्या हृदयाचं घडगळ सुद्धां बंद करण्याचं ठरविलें—आत्महत्तेचा निश्चय कायम

केला—नीरेला—आपल्या मुलीला—शेवटलें पत्र लिहून त्यांनीं नीरेच्या आयुष्यांत होणारी आपली स्वतःची अडगळ स्वतःच नाहीशी केली !]

[म्हादवा गडी नेहमीप्रमाणे दिवाणखाना झाडण्या-करितां वर आला—त्याचे लक्ष घडगळाकडे गेलें—घडगळ बंद ! काकासाहेबही कुठें दिसेनात आणि घडगळांतील लंबकही नाहीसा झालेला. म्हादवागडी घाबरला ! बाहेर वादळ सुरू होऊन विजा चमकूं लागल्या होत्या. 'धनीसाहेब—धनीसाहेब' म्हणून तो हांका माह लागला. इतक्यांत त्याचे लक्ष टेबलाकडे गेलें. अरे बापरे ! हें काय ? पत्र—आणि लावर घडगळाचा लंबक ? बाहेर विजांचा कडकडाट सुरू झाला—म्हादवा फारच घाबरला ! पत्र उचलून खाली धांवला—नीरेनें कापण्या हातानें पत्र उघडलें—आणि घडगळाच्या अंतःकरणानें ती वाचूं लागली—बाहेर वादळ सुरू होतं—नीरेच्या आयुष्यांत नवें वादळ सुरू झालें—पत्रांतून जणू काय काकासाहेबच तिच्याशीं बोलत होते व त्याचं दृश्य दिसत होतं.]

— पत्र —

बाळ निरुताई,

माझ्या मृत्यूचां चून तुझी सुटका होणें शक्य नाही हें जाणून मी आत्महत्या करीत आहे. माझ्या मरणासुद्धां तूं विधवा होशील आणि तुला पुनर्विवाह करतां येईल. तुझ्या सारख्या सद्गुणी मुलीला भरपूर संसारसौख्य मिळावं अशी माझी मनापासून ईच्छा आहे. म्हणून माझ्या पश्चात् तूं ताबडतोब लग्न कर अशी माझी तुला आज्ञा आहे. तूं पुनर्विवाह करीपर्यंत माझ्या आत्म्यास शांति व मुक्ति मिळणार नाही.

तुझा पिता—काकासाहेब—

[गेल्या ३-४ दिवसांत काकासाहेबांच्या वागणुकीत जो जमीन अस्मानाचा फरक पडला होता, त्यामुळे नारेला काकासाहेबांवद्दल अतिशय आदर वाटू लागला होता. आजच्या प्रकाराने तर तिला फारच धक्का बसला. काकासाहेबांनी आपल्या सुखाकरता स्वतःच्या प्राणांचे मोल दिले ! या गोष्टीने तिच्या अंतःकरणाला पीळ पडला. तिच्या डोळ्यांतून अश्रुधारा वाहू लागल्या. बाहेर याच वेळी वादळ संपून पावसाला जोराने सुरवात झाली होती.]

[चित्रा आली—नारेने तिला मिठी मारली—]

चित्रा:—शांत हो, निरुताई !

नीरा:—ताई, तुम्हीं मला तांगितलं होतं कीं प्रकाशाची वाट पहा, तो द्याच का प्रकाश ? कसला हो हा भयंकर प्रकाश ? चित्राताई, मला कांहीं सुचत नाही हो काय कहे मी—?

गाणे

मन सुद्ध तुझं गोष्ट हाये,
पृथ्वी मोलाची, तूं चाल पुढं
तुला र गड्या भीति कशाची,
गर्वा वी कुनाची ॥

[कुमारी नीरा आपल्या पित्याच्या—काकासाहेबांच्या फोटोला फूल वाहून वंदन करीत आहे.]

